

kleio

november 1985 26e jaargang nr. 9

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-7 27 49.

W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-1 48 37.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-3 47 09.

E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-61 77 69.

Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-4 24.

C.G. van der Kooij, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

F.M. Elkerbout, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.

T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.

H.J.M. van der Geest, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Kraaijerstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.

C.A.M.J. Bogaerts, *Redactie Kleio*, Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

H. van Duijsen, *Didactiekcommissie*, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

K.G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-16 61.

De lijst van commissies, besturen en afdelingen vindt u achter in het blad.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1985 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, twee keer als Kleio-Didactica.

Redactie

C. Bogaerts, *voorzitter*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

F.R. Kat, Zoelen.

A.J.L. van Hooff, Malden.

E.M. Janssen Perio, Rotterdam.

E. Jonker, Utrecht.

A.C.M. Peek, Werkhoven.

Mevr. J. Rijken, Amsterdam.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.

M. Blom, Werkhoven.

Secretariaat A.C.M. Peek, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-. Losse nummers kosten f 7,50. Leerlingenmateriaal kost voor 1 ex. f 5,50; 2 t/m 10 ex. f 4,50 en meer dan 10 ex. f 3,50 per katern, alles inclusief verzendkosten.

Het verschuldigde bedrag dient tevoren overgemaakt te worden op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Daarbij noemt u het gewenste nummer, het aantal exemplaren en het volledige afleveringsadres (bij meer dan 10 ex. geen postbusnummer). De overmaking geldt als bestelling.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/ Utrecht

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

Inhoud

- 3 De vier benen van Lenin, de twee hoeden van Chroesjtsjov en de baard van Chodzjajev
M. Jansen
- 7 Godsdienst in de Sovjet-Unie
A. Burg
- 10 Nijmegen breekt uit zijn wallen: een project over locale geschiedenis
J. Toebe
- 15 Hoogtij der Middeleeuwen
H.B. Teunis
- 18 Advies van het sectiebestuur Pedak/Basisonderwijs inzake 'Wat krijgen ze op de basisschool?' — onderdeel geschiedenis —
- 22 Ideeetje misschien...?
- 24 Recensies
- 29 Kleio-krant

kleio

nummer 9/85
pagina 2 en 3

De vier benen van Lenin, de twee hoeden van Chroestsjov en de baard van Chodzjajev

1a V.I.n.r. Lasjevitsj, Froenze, Smirnov, Rykov, Vorosjilov, Stalin, Skrypnik, Boebnov, Ordzjonikidze, april 1925.

1b Dezelfde foto veertien jaar later, v.l.n.r. Froenze, Vorosjilov, Stalin, Ordzjonikidze.

Marc Jansen

In de recente Danton-film van de Poolse regisseur Andrzej Wajda komt een scène voor waarin Robespierre voor de schilder David poseert. In diens atelier hangt een schilderij van 'de eed op de kaatsbaan' van 20 juni 1789, waar David nog aan werkt. Op dat schilderij herkent Robespierre Fabre d'Eglantine, die op datzelfde moment samen met Danton wordt berecht. Hij draagt David op Fabre van het schilderij te verwijderen en wuift diens tegenwerping dat deze wel degelijk bij de uitgebeelde gebeurtenis aanwezig was geweest, weg.

Geschiedvervalsing is geen twintigste-eeuwse uitvinding en al vóór onze eeuw maakten machthebbers ook graag van de schilderkunst gebruik voor hun politieke doeleinden. Toch is de scène uit *Danton* een anachronisme.

Zij is ingegeven door latere praktijken, die Wajda als burger van een der 'volksrepublieken' uit ervaring kent. In werkelijkheid heeft Robespierre David nooit een dergelijke opdracht gegeven. Sterker nog, Fabre was er bij de eed op de kaatsbaan niet bij. *'Wajda lijkt er zo op gebrand te zijn geweest om de vervalsing van de geschiedenis door de stalinisten aan de kaak te stellen, dat hij bereid was haar zelf te vervalsen'*, schrijft de Amerikaanse historicus Robert Darnton.¹

Over het veranderen van afbeeldingen in de USSR gaat het hierna volgende artikel. De auteur is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

Het verwijderen van *unpersons* (zoals Orwell ze in zijn 1984 heeft genoemd) van afbeeldingen is tot praktijk verheven in het Rusland van Stalin, maar heeft navolging gevonden bij zijn opvolgers en in andere totalitaire staten. In nazi-Duitsland werd bijvoorbeeld Rudolf Hess naast Hitler van de

foto weggeretoucheerd. In de volksrepubliek China werd eerst Deng Xiaoping op een foto naast Mao Zedong van een ander hoofd voorzien; toen hij de baas was geworden, werden Mao's weduwe en de andere leden van de 'Bende van vier' van de foto's verwijderd. In Cuba kwam in de plaats van Carlos Franqui, een in ongenade gevallen strijdmakker van Fidel Castro, op een foto naast Castro een schaduwplek. In de sovjetsatelliet Tsjecho-Slowakije werd na afloop van de Praagse lente Alexander Dubček midden uit een foto weggeknipt. En in Frankrijk haalde de Communistische Partij naar het voorbeeld van Moskou ooit Marcel Gitton, die verkeerd was geweest in de oorlog, op een foto van de partijleiding weg tussen Thorez en Duclos.

Het is niet precies bekend wanneer men met het retoucheren van foto's is begonnen. Vermoedelijk in de tijd van de grote zuiveringen in de jaren '30. Foto's waarop naast nog zittende leiders (Stalin c.s.) of geeerde leiders uit het verleden (vooral Lenin) weggezuiverde personen voorkwamen, zouden anders niet meer te gebruiken zijn geweest. Een voorbeeld uit de jaren '30 is een foto uit oorspronkelijk 1925. Daarop stonden de bolsjewieken Lasjevitsj, Froenze, Smirnov, Rykov, Vorosjilov, Stalin, Skrypnik, Boebnov en Ordzjonikidze (afb. 1a). In 1939 werd de foto opnieuw afgedrukt, maar van de negen reesteerden naast Stalin alleen Froenze, Vorosjilov en Ordzjonikidze (afb. 1b). De andere vijf waren weggezuiverd — en niet alleen van de foto (over de mysterieuze dood van Froenze en Ordzjonikidze zullen we het hier verder niet hebben).

2a Gedelegeerden naar het tiende partijcongres in 1921, in het midden Lenin (l.) en Trotski (r.).

2b Dezelfde foto later, zonder Trotski.

3a Stalin met leden van het Politbureau en acteurs van het Moskouse Theater, 1938, met Jezhov als vijfde van rechts op de bovenste rij.

3b Dezelfde foto in 1949, zonder Jezhov.

De grootste *unperson* uit de sovjetgeschiedenis is sedert de Stalinperiode Lev Trotski, Lenins naaste medewerker tijdens de Oktoberrevolutie en de burgeroorlog. Na een verloren machtsstrijd werd hij in 1929 door Stalin uit de Sovjetunie gezet en in 1940 door de lange arm van het stalinistische terreurapparaat in Mexico vermoord. Hij is ook slachtoffer geworden van enkele beroemde retoucheeroperaties. Op een foto uit 1921, waarop hij naast Lenin temidden van een groep gedelegeerden naar het tiende partijcongres zit (afb. 2a), is hij later vervangen door een schaduwplek (afb. 2b).

Beroemder nog is een foto uit 1920, waarop Lenin op een spreekgestoelte staat. Rechts van het spreekgestoelte bevonden zich oorspronkelijk Trotski en een andere leidende bolsjewiek uit de beginperiode die later door Stalin is opgeruimd, Lev Kamennev. Op een latere versie van de foto is over Trotski en Kamennev een muurtje geschildd (zie *Ruslandbulletin*, 1978/79, no. 2).

Op een andere foto, genomen in een ballingsoord vóór de revolutie, waarop hij naast Stalin stond, is Kamennev later in een boom opgegaan. Een aparte bijzonderheid

kleio

nummer 9/85
pagina 4 en 5

heeft een foto uit 1919, waarop Kamenev naast Lenin stond. Op een latere versie is hij vervangen door een schaduwplek, maar uit knulligheid (een opzettelijk protest lijkt onwaarschijnlijk) heeft de retoucheur Kamenevs benen laten staan, die nu uit Lenins linkermouw lijken te steken. De foto werd aldus afgedrukt in 1967 (zie *Ruslandbulletin*, 1978/79, no. 2).

Niet alle weggeretoucheerde personen kunnen aanspraak maken op onze sympathie. Nikolaj Jezjov, die in 1949 op een nieuwe versie van een foto van leden van het Politbureau uit 1938 werd weggehaald tussen Chroesjtsjov en Mikojan (afb. 3a en 3b), was zelf voor zijn zuivering als chef van Stalins geheime politie een van de grootste schurken geweest.

De retouche treft soms ook minder bekende personen. Op een foto van een revolutionair groepje in St.-Petersburg uit 1897 met onder meer Lenin en Martov kwam ook een zekere Maltsjenko voor (afb. 4a). In 1930 werd hij in opdracht van Stalin vermoord. Hij zou waarschijnlijk grotendeels vergeten zijn, als hij niet in 1956 van een nieuw-gepubliceerde versie van de foto was afgehaald (afb. 4b): nu komt u tenminste hier zijn naam tegen.

4a Lenin (gezetten achter de tafel) met rechts van hem Martov, 1897; achter Lenin staat Maltsjenko.

4b Dezelfde foto later, zonder Maltsjenko.

In 1953 overleed Stalin. Voor de opvolging waren er verschillende kandidaten. Hun onderlinge concurrentie komt naar voren uit een retouche met een wat ander karakter: een positieve retouche, juist bedoeld om iemand op de voorgrond te plaatsen. Het gaat hier zelfs om een hele serie.

5a Stalin en Mao, 14 februari 1950; tweede van rechts Beria, vierde van rechts Malenkov, derde van links Chroesjtsjov.

5b Dezelfde foto op 10 maart 1953, v.l.n.r. Stalin, Mao, Malenkov.

Op 14 februari 1950 werd een vriendschapsverdrag tussen de Sovjetunie en China ondertekend. Van deze gebeurtenis verscheen een foto met in het midden Stalin en Mao Zedong en links en rechts naast hen een reeks andere leiders, onder wie de latere kandidaten voor Stalins opvolging Beria, Malenkov en Chroesjtsjov (afb. 5a).

Op de eerste retouche van de serie was Beria al applaudiserend naast Stalin en Mao gezet. Daarna werd hij weggezuiverd, van de foto afgehaald en op de ereplaats vervangen door Malenkov (zie de versie van 10 maart 1953, afb. 5b). Deze moest vervolgens weer het veld ruimen voor Chroesjtsjov, terwijl de leden van de antipartij-groep (die Chroesjtsjov ten val hadden willen brengen) van de foto werden verwijderd.

Toen het lichaam van Stalin in verband met de destalinisatie in 1961 uit het mausoleum naast Lenin was weggehaald en het met China niet meer zo boterde, werd de hele foto maar aan de vergetelheid prijsgegeven.²

De destalinisatie gaf aanleiding tot een retouche, die enigszins doet denken aan de scène uit Wajda's film. De schilder Serov maakte in 1947 een schilderij 'V.I. Lenin roept de Sovjetmacht uit' over oktober 1917. Achter Lenin had hij Dzerzjinski, Sverdlov en Stalin afgebeeld, hoewel Stalin in de Oktoberrevolutie in werkelijkheid in het geheel niet bijzonder op de voorgrond was getreden (afb. 6a). Na de destalinisatie werd het schilderij verwijderd en mocht Serov het overschilderen. Hij maakte een sterk gelijkende kopie, met één be-

6a 'V.I. Lenin roept de Sovjetmacht uit' van de schilder Serov uit 1947; achter Lenin v.l.n.r. Stalin, Dzerzjinski, Sverdlov.

6b Hetzelfde schilderij, overgeschilderd in 1962, met achter Lenin nu enkele arbeiders.

langrijk verschil: achter Lenin stonden op de versie van 1962 niet langer Stalin c.s., maar enkele arbeiders (afb. 6b).

Iets dergelijks gebeurde met de onder Stalin gemaakte films *Lenin in 1918* en *Lenin in Oktober*. Daarin was Stalin, in strijd met de historische werkelijkheid, voorgesteld als Lenins rechterhand. In de loop der jaren waren de kopieën die men in het Westen van deze films had, vergaan. Toen men na de destalinisatie nieuwe kopieën in de Sovjetunie bestelde, bleek Stalin daar geheel uit te zijn weggeknipt. Zo bevatte *Lenin in Oktober* oorspronkelijk een scène waarin Lenin en Stalin (althans de acteurs die hun rol speelden) door een volle zaal naar een podium liepen. In de nieuwe kopie was de Stalinfiguur uit het beeld weggeknipt of waar dat niet mogelijk was aan het beeld onttrokken door een matroos die voor hem was geplaatst. Geschiedvervalsing in het kwadraat dus.

Aldus verdween Stalin — zij het ook niet voorgoed: dat er een positievere herwaardering van Stalin aan de gang is in de Sovjetunie bleek heel duidelijk bij de veertigjarige herdenking van de overwinning op Hitler-Duitsland. Sommigen van de *unpersons* uit de tijd van het stalinisme werden gerehabiliteerd, terwijl anderen, als Trotski en Kamenev, het stempel dat hun onder Stalin was opgedrukt behielden. De

zelfs nooit een baard te hebben gedragen.³

De praktijk van het retoucheren lijkt nog niet definitief tot het verleden te behoren, getuige enkele recente voorbeelden. Zo zijn er enkele foto's van sovjetruimtevaarders gepubliceerd waarop personen die op een eerdere versie voorkwamen plotseling waren verdwenen. Hadden ze een ongeluk gehad? Waren ze in ongenade gevallen?⁴ Het 'Moskou Avondblad' publiceerde in 1979 een foto van de leiders op het Leninmausoleum tijdens de 1-meiparade. Zulke foto's zijn naar het schijnt gewoonlijk een montage, waarbij er zorgvuldig op wordt toegezien dat de verschillen in lengte niet te groot zijn. Op de door het Moskou Avondblad afgedrukte versie van de foto was Andrej Kirilenko tussen Michail Soeslov en Viktor Grisjin weggeretoucheerd. De veronderstelling dat Kirilenko een politieke val had gemaakt werd de volgende dag door de ochtendbladen tegengesproken, die de foto weer met Kirilenko afdrukten. De zin van de retouche bleef onduidelijk. Had iemand, bijvoorbeeld Grisjin, Kirilenko been-tje willen lichten?

De Britse journalist Michael Binyon werd in 1981 door de Pravda op een foto van de ontvangst door Brezjnef van twee hoge Britse gasten tot muur verwerkt, blijkbaar omdat men hem vond misstaan. Toen een collega hier tegenover een sovjetfotograaf een opmerking over maakte, kreeg hij ten antwoord: 'O, dat doet de Pravda altijd. Vorige week was er enige opschudding toen de Cambodjanen hier waren. Ze verwijderden een lid van de delegatie van de officiële foto, in de veronderstelling dat het maar een tolk was. Maar het bleek de minister van buitenlandse zaken te zijn.'

Een andere functionaris memoreerde een bezoek van de Duitse kanselier Adenauer aan Moskou in 1955. Dit geval mag hier als uitsmijter dienen. Op de foto van de ontvangst op het vliegveld droeg Adenauer een hoed, terwijl Chroestjsjov blootshoofd was. Dat vond de Pravda niet zoals het hoorde en dus kreeg Chroesjtsjov ook een hoed op zijn hoofd geschilderd. Pas na publicatie ontdekte men dat Chroesjtsjov ook nog een hoed in de hand had.⁵

Noten

- 1 *New York Review of Books*, 16 februari 1984, blz. 20.
- 2 S. Tiktin, *Posev*, 1982, no. 10, blz. 49.
- 3 R. Conquest, *Present danger*, Oxford 1979, blz. 15-16.
- 4 Zie J.E. Oberg, *Red star in orbit*, New York 1981.
- 5 M. Binyon, *Life in Russia*, London 1983, blz. 120.

7a De kosmonauten Pjotr Klimoek (l.) en Vitali Sevastjanov (r.), 1975 (TASS).

7b Dezelfde foto in de Pravda; voor de overzichtelijkheid zijn enkele overbodige personen verwijderd.

rehabilitaties konden de retoucheurs weer voor aparte problemen plaatsen, zoals in het geval van de Oezbeekse bolsjewiek Fajzoella Chodzjajev, die in 1938 samen met Boecharin en anderen was berecht. Een lokale partijgeschiedenis wilde in het midden van de jaren '60 een foto uit de jaren '20 afdrukken waarop onder meer Chodzjajev voorkwam. Die was op dat moment nog niet officieel gerehabiliteerd, maar het was in partijkringen bekend dat zijn rehabilitatie op komst was, dus hem helemaal van de foto afhalen zou een kortzichtige daad zijn. Maar hem gewoon laten staan zou betekenen dat men op een officiële beslissing vooruitliep. Men besloot tot een compromis dat een ware vondst genoemd mag worden. De foto werd afgedrukt met Chodzjajev, maar zijn gezicht ging grotendeels schuil achter een enorme baard, die hij op de oorspronkelijke foto in het geheel niet droeg. Chodzjajev schijnt in zijn leven

kleio

Godsdienst in de Sovjet-Unie

Arno Burg

Sinds augustus 1917 waren de leiders van de russisch-orthodoxe Kerk te Moskou in concilie bijeen. Na twee eeuwen van groeiende afhankelijkheid t.a.v. de staat wilden zij thans het door Peter de Grote opgeheven patriarchaat herstellen. Op 5 november werd metropoliet Tichon Belavin tot patriarch gekozen en enkele dagen later in de Oespenskij-kathedraal plechtig geïnstalleerd. De Kerk wilde haar zelfstandigheid herstellen zij het in de lijn van de byzantijnse traditie die een nauwe samenwerking tussen kerk en staat (symfonia) centraal stelde.

De kerkelijke leiders realiseerden zich nog niet dat de op 25 oktober in Petrograd uitgebroken revolutie van de bolsjewieken een nieuw tijdperk inluidde.

De relatie tussen de russisch-orthodoxe kerk en de staat komt in het hierna volgende artikel aan de orde. De auteur, drs. A. Burg, assumptionist, is directeur van het Instituut voor Byzantijnse en Oecumenische Studies te Nijmegen.

De Sovjet-Unie telt meerdere religieuze gemeenschappen die door de autoriteiten vaak in drie categorieën worden onderscheiden:

1 De russisch-orthodoxe kerk, die ten tijde van het tsaristische bewind de staatskerk was en als zodanig het godsdienstig klimaat bepaalde. Alle echte Russen waren toen verplicht lid te zijn van deze kerk. Uittreding of overgang naar een andere kerk kon verbanning of gevangenschap tot gevolg hebben.

2 Christelijke kerken als de armeense, de georgische, de oud-gelovige, de katholieke en de protestantse kerk, en godsdienstige groeperingen als moslims, joden, boeddhisten en leden van diverse sekten. Zij werden onder het tsaristische regime als minderheden gediscrimineerd.

3 Clandestiene genootschappen, die na de revolutie ontstonden en door de sovjet-autoriteiten als onwettig vervolgd worden, zoals de orthodoxe catacombkerken, de oekraïense met Rome geünieerde katholieke kerk en de initsiativniki (Baptisten).

De religiewetgeving van de sovjetstaat en de principiële houding van de russische communistische partij hebben betrekking op de godsdienst als zodanig en gelden voor elke religieuze groepering of kerk. Afhankelijk van de concrete omstandigheden kan de wijze van toepassing verschillen ten aanzien van deze of gene groep. Dit betekent echter niet dat er een wezenlijke verandering zou optreden in de houding van de staat tegenover de religie.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen was de sovjetpolitiek in feite voornamelijk gericht tegen de russisch-orthodoxe kerk vanwege haar omvangrijkheid en haar eeuwenlange verwevenheid met het oude regime. Daarentegen werden oud-gelovigen, protestantse groeperingen en sommige sekten vanwege hun oppositionele houding ten aanzien van de officiële kerk, en dus ook van het tsarisme, gedurende de eerste jaren van de revolutie door het nieuwe regime ontzien. En dit te meer omdat zij over het algemeen niet onsympathiek stonden tegenover de bolsjewistische maatschappijvernieuwing. Alhoewel het voorstel van W. Bontsj-Broejewitsj om minder goed lopende landbouwbedrijven aan deze christenen toe te vertrouwen niet werd aangenomen, besloot het 13e communistische partijcongres toch er op tactische wijze naar te streven waardevolle economische en culturele middelen van deze groepen 'binnen de bedding van de sovjetactiviteiten te brengen'. Feitelijk hebben deze zorg en aandacht hen niet lang voor vervolging gevrijwaard.

De leden van de katholieke kerk werden vrijwel vanaf het begin als contrarevolutionairen beschouwd en behandeld, vooral omdat zij tot een wereldkerk behoorden die haar centrum in het buitenland, Rome,

heeft.

Vanwege de belangrijke plaats die de orthodoxie in het oude Rusland innam (en nog in de USSR inneemt) lijkt het alleszins verantwoord de uiteenzetting van de russische religiepolitiek te beperken tot de houding van de staat ten aanzien van de russisch-orthodoxe kerk.

De revolutie en de godsdienst

Op 23 januari 1918 vaardigde het nieuwe regime een decreet uit waardoor de Kerk zowel van de staat als van de school werd gescheiden. Alhoewel gewetensvrijheid werd gegarandeerd, moest de godsdienst uit het openbare leven verdwijnen en het godsdienstonderricht op alle scholen worden verboden.

De godsdienst werd buiten de maatschappij geplaatst. Deze werd het exclusieve werkterrein van het nieuwe bewind met zijn materialistische, atheïstische wereldbeschouwing. Godsdienst kon nog slechts functioneren binnen de vier muren van het kerkgebouw of binnen het gezin. In strijd met het principe van scheiding van kerk en staat zou in de toekomst een staatscommissie toezicht houden op en leiding geven aan de uitvoering van deze scheiding. De splitsing werd in de volgende jaren een feit en in de kortste keren was het 'heilige' Rusland geseclariseerd. Bekend is de 68 artikelen tellende wetgeving voor godsdienstige verenigingen (= parochies) van 8 april 1929 (die, aangevuld, nog steeds van kracht is). Slechts een plaatselijke gemeenschap waarvan minstens 20 personen geregistreerd waren, kon erkend worden. Lang niet alle aanvragen om erkenning werden evenwel gehonoreerd. De gebouwen werden eigendom van de staat, het onderhoud ervan kwam neer op de schouders van de gelovigen. De Kerk werd geïsoleerd, beperkt in haar optreden en onder controle geplaatst.

In de toekomst wilde de communistische partij alle vormen van religie laten verdwijnen, zoals stond in haar program van 1919 en bevestigd werd in de laatste versie daarvan in 1961: *De russische communistische partij mag zich niet tevreden stellen met de scheiding van kerk en staat, de godsdienstige vooroordelen (= de religie) moeten volledig verdwijnen. Dit zal geschieden, als de bevolking de sociaal-economische arbeid systematisch en bewust verricht. Daarbij moet men zorgvuldig vermijden de gevoelens van de gelovigen te kwetsen, daar dit slechts de godsdienstige overtuiging versterkt.*

Dit program zou tot aan de oorlog door middelen als pers, radio, musea, bijeenkomsten en conferenties worden uitgevoerd in de vorm van atheïstische propaganda.

De Bond van Strijdbare Atheïsten telde op

een gegeven ogenblik 5 miljoen (papieren) leden. Meermalen ontaardde de antireligieuze campagne in godsdienstvervolging, die dan weer werd afgeremd door hen die zich de waarschuwing uit het partijprogram herinnerden: de religieuze gevoelens mogen niet gekrenkt worden.

Van verzet tot compromis

Zo zag de Kerk zich tegenover een geheel nieuwe situatie geplaatst.

Haar eerste reactie was er een van verbijstering, protest en verzet. Op 21 januari 1918 sprak patriarch Tichon een officiële veroordeling uit van de bolsjewieken, die buiten de Kerk werden gesloten. Daarna keerde hij zich nog meermalen tegen de staatsmaatregelen, alhoewel hij zich buiten de politiek poogde te houden. Zelf koos hij nooit partij. Dit kan niet gezegd worden van vele bisschoppen en priesters, die zich achter het witte leger schaalden. Vanaf het begin werd de Kerk dan ook van contrarevolutionaire activiteiten beschuldigd. Haar situatie werd nog moeilijker, toen er in eigen kring tweespalt ontstond. Een groep geestelijken en gelovigen onder leiding van A. Vvedenskij koos voor een mildere houding ten aanzien van de staat. Rechtse groepen scheidden zich echter ook af: zij vonden de patriarchale Kerk te slap in haar optreden. Daarmee was de chaos compleet.

Na enkele maanden arrest gaf de patriarch, kort voor zijn dood, een verklaring uit, waarin hij *'overeenkomstig zijn pastoraal geweten'* alle tegen de staat gemaakte fouten betreurde. *'Ik verklaar, dat ik in het vervolg geen vijand van de staat meer zal zijn.'* Hier sprak hij duidelijk namens zichzelf. Zijn uitgangspunt was het leed van de verscheurde Kerk, niet de sympathie voor het regime. Wel leidde dit het begin in van een veranderde houding, die zich van verzet via neutraliteit zou ontwikkelen tot een grote loyaliteit om uit te monden in de huidige *'more active ideological and political support'*, een uit sympathie en overtuiging gegroeide samenwerking.¹ Eenmaal de eerste stap gezet, was er geen weg meer terug. *'Voortaan ziet de Kerk af van haar profetische rol tegenover de macht en onderwerpt zich geheel aan het heersende gezag.'*²

Tichons opvolger, metropoliet Sergij Stragorodskij, nam vanaf het begin een neutrale houding aan. Hij werd echter spoedig gearresteerd en legde na enkele maanden een verregaande loyaliteitsverklaring af. *'Wij willen orthodox zijn en tevens de Sovjet-Unie erkennen als ons vaderland. Haar vreugde en succes zijn onze vreugde en ons succes, haar tegenslagen zijn onze tegenslagen.'*

kleio

nummer 9/85
pagina 8 en 9

Daarmee begaf de patriarchale Kerk zich definitief op het pad van volgzzaamheid en trouw. Sergij eiste dezelfde houding van de geestelijken en de gelovigen — ook in de diaspora. Tot aan de oorlog was het een passief aanvaarden — zij het met pijn — van opdrachten en bevelen.

Ten tijde van de collectivisering van het platteland, die naast de economische vooruitgang ook de vorming van de 'sovjetmens' beoogde, was de Kerk aan zware vervolgingen blootgesteld. Tijdens de gruwelijke zuiveringsacties verdwenen ook vele bisschoppen en priesters. Toen op 21 juni 1941 het Duitse leger de Sovjet-Unie binnenviel, was er nog slechts een viertal bisschoppen in functie en waren er nog slechts enkele honderden kerkgebouwen open.

Diezelfde dag richtte metropoliet Sergij een oproep tot zijn gelovigen en via hen tot de gehele natie om eensgezind de vijand te weerstaan. De Kerk zou zich daarvoor overeenkomstig haar mogelijkheden inzetten. Spoedig kwam er een einde aan de antireligieuze actie en propaganda. Metropoliet Aleksij bleef gedurende de 900 dagen durende belegering van Leningrad in de stad en bood zo zijn morele steun aan de bevolking. In het gehele land bracht de orthodoxe Kerk miljoenen roebels bijeen om de uitrusting van een pantserkolonne te bekostigen. Deze droeg de naam van de christenvorst Dimitri Donskoj.

Van compromis tot onderwerping

In september 1943 sloot Stalin een soort compromis met de Kerk, waarvan de tekst,

als hij al bestaat, nooit gepubliceerd is. Het patriarchaat werd hersteld en er werd een zeventigtal bisdommen opgericht, met 8 seminaries, ongeveer 50 kloosters en 20.000 kerkgebouwen. Van haar kant moest de Kerk zich buiten het maatschappelijk leven houden, terwijl zij in het buitenland de politiek van de Sovjet-Unie en speciaal haar vredesactiviteiten diende te verdedigen.

Onofficieel werd de Kerk 'gelegaliseerd'. Volledig aan banden gelegd, hernam zij de symfonia, maar nu met een atheïstische staat. In de na-oorlogse jaren, waarin iedereen eensgezind bezig was met de opbouw van het zwaar geteisterde land, was er geen tijd voor antireligieuze activiteiten. Zo kon ook de Kerk betrekkelijk onbelemmerd uit de puinhopen herrijzen. Patriarch Aleksij Semenskij (1945–1970) trad op tegen ontsane misbruiken en liturgische wildgroei en besteedde veel aandacht aan de priesteropleiding. Daarin werd, vanwege het ontbreken van moderne leerboeken, vooral de liturgie en de spiritualiteit benadrukt.

Veel mensen kwamen weer naar de rijk met ikonen versierde kerken, waar de liturgie ook een opvoedende taak uitoefende. Waar nergens in de maatschappij het geloof verkondigd mag worden en sinds 1917 het drukken van religieuze literatuur is verboden, kan het geloof nog slechts door de ouders worden doorgegeven. Preken en ikonen zijn hierbij een grote steun. Alhoewel de Russische christen als staatsburger deel uitmaakt van de samenleving en meewerkt aan haar opbouw en verbetering, zal hij nooit zijn christen-zijn openlijk kunnen uiten. Hij vervult meestal een bescheiden functie, ofschoon de laatste jaren veel intellectuelen zich tot het christendom bekeerden en dit meer publiekelijk belijden.

De interorthodoxe en interkerkelijke betrekkingen met onder meer de katholieke Kerk en de protestantse Kerken zijn pas na de dood van Stalin op gang gekomen. Op de bijeenkomst van New Delhi in 1961 trad de Russische-orthodoxe Kerk toe tot de Wereldraad van Kerken.

Aan deze 'opleving' van Kerk en religie werd onder Chroesjtsjov een duidelijk halt toegeroepen. In enkele jaren tijds werden ruim 10.000 kerken aan de eredienst onttrokken en werden er vijf seminaries en een aantal kloosters gesloten. De leiding van de parochie kwam in handen van leken, terwijl de priester nog slechts 'een ingehuurd liturg' was. Ook de controle op het kerkbezoek werd verscherpt en de antireligieuze propaganda geïntensiveerd. Onder patriarch Pimen Izvjakov (sinds 1971) ontwikkelde zich vooral bij jonge bisschoppen een mentaliteit van actieve medewerking met de staat. In interviews werd iedere pressie ontkend en de verhouding tussen kerk en staat als 'ideaal' gekenschetst.

Tegen deze houding en tegen de steeds grotere staatsinmenging kwam de religieuze dissidentenbeweging in verzet via protesten bij staatsautoriteiten en kerkelijke leiders, open brieven, openhartige geschriften en preken. Hier en daar vinden gelijkgezinden elkaar en richten studiegroepen of commissies op voor de bescherming van de rechten van de Kerk en de christenen.

Een positief gevolg van deze toestand is de huidige religieuze opleving, vooral onder de jeugd die 'baalt' van de atheïstische opvoeding. Zij zoekt naar antwoorden op de dieper liggende vragen van het leven en naar een religieuze levensbeschouwing. Een aantal wendt zich daarvoor tot de orthodoxe Kerk.

De situatie van de Russische Kerk lijkt op een ikoon van A. Roeblov, die in 1918 zwaar gehavend onder het puin werd gevonden. Een groot gedeelte van het schilderwerk was weggevaagd. Alleen de strakke gelaatstreken van de Verlosser waren nog zichtbaar. Christus is nog steeds in Rusland aanwezig.³

Noten

- 1 C. Lane, *Christian Religion in the Soviet Union. A Sociological Study*. London 1978, 34.
- 2 N. Struwe, *Les Chrétiens en URSS*. Paris 1963, 35.
- 3 Recente goede studie: D. Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982*. 2 Vol. New York 1984. Regelmatige kronieken over de situatie in: *Het Christelijk Oosten*, Nijmegen.

Nijmegen breekt uit zijn wallen: een project over locale geschiedenis

Joop Toebes

In het hierna volgende artikel beschrijft Joop Toebes hoe een project regionale geschiedenis opgezet kan worden. Mogelijkheden, voetangels en klemmen worden gedemonstreerd aan de hand van het door hem en zijn studenten vakdidactiek/onderwijskunde uitgewerkte thema '*Nijmegen breekt uit zijn wallen*'.

Het is onder kode 3.60.16 à f 6,50 te bestellen bij de Diktatencentrale A-Faculteiten Katholieke Universiteit, Thomas van Aquinostraat 2, Nijmegen. Het boekje bevat 88 bladzijden op A4-formaat en is bestemd voor de middenklassen en eventueel bovenbouwklassen van Vwo en Havo (misschien Mavo). Een docentenhandleiding is op verzoek gratis verkrijgbaar bij dr. J.G. Toebes, p/a Afdeling Vakdidactiek Geschiedenis, Erasmusplein 1, kamer 14.06, 6500 HD Nijmegen.

De zeepfabriek van Dobbeltmann.

Lokale en regionale geschiedenis heeft in het geschiedenisonderwijs de laatste tijd wat meer aandacht gekregen. Een uitstekend voorbeeld hiervan is het boekje van Fokko Dijkstra: *Stadsvolk is as loezen, ze raizen van aine zere kop noar ander* (uitg. SLO, Enschede 1984), waarin leerlingen op een onovertroffen manier op ontdekkingsreis gaan naar het leven van Harmina Wiersma, dochter van een dagloner omtrent de eeuwwisseling in Groningen.

Een inventariserend overzicht van mogelijkheden en problemen met lokale en regionale geschiedenis in het onderwijs biedt het artikel van Cock van Horzen in de nieuwste druk van *Geschiedenis op school*.^{*} Hoewel

hij diverse suggesties deed, kon hij echter niet veel voorbeelden uit de praktijk noemen. In het voortgezet onderwijs is dit onderdeel van de geschiedenis, anders dan bijvoorbeeld in Engeland, blijkbaar een onontgonnen terrein. Veel docenten zweren bij 'het' overzicht van de algemene en Nederlandse geschiedenis en de daarop gebaseerde schoolboeken. Zo passeren allerlei culturen, personen en gebeurtenissen in wereld-, europees- en nationaal verband de revue. Dat is de 'grote' geschiedenis, die leerlingen, zo is de algemene opinie, gehad moeten hebben. Lokale geschiedenis ademt in de ogen van veel historici de sfeer van kneuterigheid en petieterigheid: de uithangborden in Stavoren in de 18e eeuw; de stoomtram van Oss naar Grave tussen 1860 en 1918; de overstroming in het Land van Maas en Waal in 1926, etc. Echt iets voor amateur-historici, die geen kijk hebben op 'de grote lijn'...

Veel docenten hebben zich tijdens hun studie (bijvoorbeeld in het kader van een scriptie) wel met dit soort micro-onderwerpen beziggehouden, soms nog petieteriger dan de hierboven genoemde. Maar na hun intrede op school verloochenden ze hun liefde voor het kleine en overzichtelijke, terwijl ieder zou kunnen weten hoezeer concreetheid in de geschiedenis op school een 'must' is. Anderzijds is huiver van geschiedenisdocenten voor bovengenoemde onderwerpen best te begrijpen en te billijken. Het hobby-isme ligt op de loer. En in hoeverre draagt een zo opgevatte lokale en regionale geschiedenis bij tot politieke, maatschappelijke en culturele bewustwording?

Met deze wetenschap in het achterhoofd ben ik toch begonnen aan het ontwikkelen van een project over lokale geschiedenis. En, hoewel ik het belang van de 'grote' geschiedenis beslist niet ontken, ben ik er gaandeweg steeds enthousiaster voor geworden.

Het 'waarom' van de lokale geschiedenis op school wordt hopelijk duidelijk na kennisgeving met materiaal uit *Nijmegen breekt uit zijn wallen*, het project dat op de Katholieke Universiteit ontstond. Daar de hier aangesneden problematiek mijns inziens niet uniek is, kan iets dergelijks ook in andere steden overwogen worden. Maar misschien is kennisgeving voor ieder die op school iets wil ondernemen op het gebied van de lokale of regionale geschiedenis van enig nut.

De keuze van het onderwerp

Binnen de cursus vakdidactiek geschiedenis/onderwijskunde ten behoeve van aanstaande leraren is sinds enige jaren ook een (keuze-) onderdeel lokale en regionale ge-

kleio

nummer 9/85
pagina 10 en 11

Om zes uur dronk men thee, daarna las men de couranten, bij voorkeur het *Handelsblad* en de *Haarlemmer*; de *Prov. Geld. en Nijmeegsche* verscheen alleen 's Woensdags en 's Zaterdags, één halfvel druk. De *Gelderlander* was in '50 een strijd lustig borstje, een tiental jaren oud, dat om zijn scherpe artikelen nogal eens in heet water zat. Ver van schitterend was de verlichting, waarbij men zijn avonden doorbracht. Men kende binnenshuis nog niet anders dan de patent-olielamp, die met haar weidsche namen *astrale*, of *solaire*, *lampe à couronne*, *modérateur*, enz. toch maar weinig licht gaf, en bij het aansteken het geduld eischte van Job. Iets beter waren de ietwat latere Carcel-lampen, die men opwond, totdat zij een geluid maakten, alsof zij zich verslikten. In de keuken en bij de mindergergoeden brandde een koperen lamp, die in vorm zoowat overeenkwam met een duiventil op een voetstuk, en van een walmend wollen pitje op een lange tuit voorzien was. Aan de speeltafel, op slaap-, jongens- en kinderkamers deed men het af met vetkaarsen, op blinkend koperen kandelaars of op blakers, vergezeld van dompers en snuiters. De gangen der huizen werden verlicht door lange dunne rattestaarten van kaarsen in wit-glazen lantarens.

Na de thee, om een uur of acht, verscheen de roode wijn, roode baai, en om 10 uur het avondeten. Zaterdagsavonds kon pater familias met een gerust geweten naar de sociëteit gaan, waar op andere avonden alleen »losse heeren" te vinden waren. Het was daar dan springvloed, zóó vol, dat zelfs de stoelen uit de keuken vaak in requisitie kwamen. Het avondeten bestond op dien dag algemeen uit warme broodjes met chocolade of andere gekookte melkkost. Het feit, dat die broodjes den oven verlieten omstreeks 7 uur, werd den volke kond gedaan, door het toeteren op een horen, op de stoep. Van de laatste beide bakkers, die dit reeds door Adriaan van Ostade vereeuwigde gebruik getrouw bleven, woonde de een op den hoek van Platenmakerstraat en Gapersgas, de ander hoek Ridderstraat en Nottegas. (= Ottengas)

Uit: Van Schevichaven, *Penschetten uit Nijmegens verleden*, 1901.

geschiedenis opgenomen. Daarvoor werd contact opgenomen met het Gemeentearchief te Nijmegen, een uitstekend geoutilleerd instituut, gehuisvest in een mooi gerestaureerd 19e-eeuws Arsenaal. De educatief medewerker, de heer H. de Heiden, is een man die voor openlegging van 'zijn' archief snel enthousiast te krijgen is. Bij de voorbesprekingen over een archief-project toonde hij de mogelijkheden en beperkingen van het werken met archiefmateriaal. Zo werd het al gauw duidelijk dat thema's uit de middeleeuwen en uit de nieuwe geschiedenis tot omstreeks 1760 problemen kunnen opleveren met betrekking tot de taal en het handschrift. Die zouden op te lossen zijn als er transcripties van relevante stukken waren, maar dat is in veel gevallen niet zo. Sinds omstreeks 1760 zijn handschriften in het algemeen ook voor niet-geschoolden goed leesbaar. Bovendien zijn er vanaf die tijd en met name in de tweede helft van de 19e eeuw en in de 20e eeuw veel gedrukte bronnen en foto's.

Gaandeweg verplaatste onze aandacht zich zo naar de 19e eeuw. Daarover bleek heel wat materiaal in het archief te vinden, bijvoorbeeld een dagboek van een wijnhandelaar, Van Druinen, in de eerste helft van die

eeuw geschreven, pamfletten en verzoekschriften over de ontmanteling van de vestingwerken, jaarverslagen van instellingen als de Kamer van Koophandel, de Armenraad, gemeentelijke diensten, geordende bescheiden van de 'Commissie van de Uitleg' met plattegronden en bestektekeningen, herdenkingsboeken als van het dagblad 'De Gelderlander' en Dobbelsmann's zeepfabrieken. Daarnaast verwees de heer De Heiden ons naar het rijke fotoarchief met onder andere duizenden ansichtkaarten, artikelen uit het blad *Numaga* (gewijd aan de geschiedenis van Nijmegen), scripties door studenten geschreven, memoire-achtige publikaties, een monografie van J. de Vries, *Nieuw-Nijmegen 1870-1970* (Tilburg 1969), verscheidene kranteleggers en afgelegde kaarten van het bevolkingsregister.

Vraagstelling en doelstellingen

Langzamerhand leek de keuze onontkoombaar. We zouden als thema het onderwerp kiezen dat Nijmegen in de 19e eeuw bezighield: de ontmanteling van de vesting.

Een thema kiezen is natuurlijk niet genoeg. Je moet ook weten vanuit welke optiek je je materiaal wilt verzamelen.

Nadat studenten een dag met allerlei stukken hadden kennisgemaakt, kon de projectleider proberen de vraagstelling te preciseren. In ons geval werd die een twee-voudige:

- a welke gevolgen had de (lang volgehouden) vestingstatus voor de politieke, sociale, economische en culturele positie van de stad?
- b wat veranderde er door het opheffen van de vestingstatus, dat wil zeggen de afbraak van de verdedigingswerken, ook voor het aanzicht van de stad? Tot op de dag van vandaag heeft de ontmanteling vanaf 1874 namelijk zijn stempel op de stad gedrukt. Men denke aan een plein als het Keizer Karelplein, wegen als de Oranjesingel, de Berg en Dalseweg en de Groesbeekseweg en wijken als Bottendaal en Altrade die in de laatste kwart van de 19e eeuw ontstonden.

Deze vragen staan in direct verband met de doelstellingen die met het geschiedenis-onderwijs beoogd worden. Zoals ik elders al vermeld heb (zie *Geschiedenis op school* I, p. 49) is dat voor mij 'bestaansverheldering'. Met andere woorden: welke elementen uit het verleden spelen nog steeds een rol in ons bestaan? Welke historische kennis, inzichten, vaardigheden en attitudes hebben we nodig om het heden beter te begrijpen?

Hiervan uitgaande werden de volgende doelstellingen geformuleerd:

- 1 Belangstelling krijgen voor lokale geschiedenis om zo meer inzicht te krijgen in het tegenwoordige gezicht van de stad (gebouwen, stratenpatroon).
- 2 Inzicht in factoren waardoor economische groei/stilstand wordt veroorzaakt: karakter van Nijmegen als vestingstad, rol van de centrale overheid, veranderingen op militair-technisch gebied (voornamelijk in het buitenland), mentaliteit: politieke, maatschappelijke, godsdienstige en economische denkbeelden, etc.
- 3 Kunnen vergelijken van landelijke (nationale) geschiedenis met plaatselijke geschiedenis: inzicht in oorzaken van verschillen. Kunnen relativeren van schoolboekenkennis in dit opzicht; concretisering van deze gegevens.
- 4 Inzicht in betekenis van infrastructuur voor de ontwikkeling van de stad (wegen, spoorwegen, havens); relatie tussen economische en sociale ontwikkelingen (met name huisvesting).
- 5 Kunnen werken met bronnenmateriaal.
- 6 Inleving in andere tijd. Zien van overeenkomsten en contrasten met onze tijd.

Ontwerp voor de beplanting van de vrij gekomen grond van H. Copijn uit Groenekan.

De werkwijze

In het studiejaar '83-'84 werkten negen studenten aan dit project. Ieder (individueel of samen met een ander) nam een bepaald aspect voor zijn of haar rekening:

- het leefklimaat in het Nijmegen van vóór 1874, mede naar aanleiding van het dagboek van Van Druinen, de 'Penschetzen' van de oud-archivaris Van Schevichaven en enkele artikelen uit *Numaga*;
- de strijd om de ontmanteling van de vesting, gebaseerd op het pamflettenarchief;
- de ontmanteling-zelf: het slopen der vestingwerken, de plannen en aanbestedingen voor de uitleg (tot omstreeks 1900), gebaseerd op het archief van de Commissie van de Uitleg.
- de beginnende industrialisatie na de uitleg en de sociale gevolgen ervan, mede gebaseerd op verslagen van de Kamer van Koophandel, herdenkingsbundels, het werk van De Vries en de bekende Enquête naar de arbeidstoestanden uit 1891;
- de veranderingen in de woonsituatie na 1874 (zowel oude als nieuwe stad), voornamelijk met behulp van gegevens uit het bevolkingsregister ten aanzien van bepaalde straten;
- een stadswandeling door een stuk van de 'oude' en de 'nieuwe' stad;
- visualisering van het geheel door middel van foto's uit het fotoarchief.

In een aantal sessies werd door ieder verslag gedaan van zijn of haar bevindingen. Niet alle opdrachten bleken even gemakkelijk en niet ieder werkte efficiënt. Zo kopieerde een student vele bladzijden uit het bewuste

dagboek en beklagde zich er daarbij over dat er zoveel onbenulligheden in voorkwamen: steeds weer waterstanden, verslagen van collecten voor slachtoffers van overstromingen, feesten, vorstelijke bezoeken en de voorbereidingen ervan, opgaven van de kosten van het verbeteren van de kade, predikaties van dominees in de Sint Stevenskerk, etc., etc. Hij kon blijkbaar geen keuze doen en had geen oog voor sommige details, illustratief voor het gezapige leven in Nijmegen in het begin van de vorige eeuw.

Anderen vonden het moeilijk goede opdrachten te maken, die geschikt voor leerlingen zijn. Ook het probleem van de lengte en het taalgebruik van sommige teksten (bijvoorbeeld van verzoekschriften) werd vaak onvoldoende onderkend. Evenmin kwam men altijd tegemoet aan de behoefte aan afwisseling.

Soms had ik het werk onderschat. Dit was het geval met hen die de opdracht hadden een soort sociaal stratificatie-onderzoek te doen. Zij vergeleken, via gegevens uit het bevolkingsregister, de beroepen van bewoners uit een drietal straten in de benedenstad op drie verschillende tijdstippen: 1850, 1880 en 1910 met elkaar. Ter vergelijking hiermee traceerden zij ook een 'nieuwe' straat, de Sint Annastraat in 1900 op de beroepen der bewoners. Het uitzoeken van al deze gegevens kostte veel tijd, maar zij zetten door.

Het meest succesvol was het tweetal studenten dat een stadswandeling ontwierp. Belangrijk daarbij was te letten op: een goede lay-out, een duidelijke plattegrond, goed gestructureerde opdrachten, die niet veel schrijfwerk van de leerlingen vereisen, aansluiten bij de inhoud van het voorafgaande. Dit laatste betekende: geen bezichtiging van grote monumenten, maar oriëntatie op het straat- en leefpatroon van de vorige eeuw.

De eindredactie van het geheel berustte bij mij. Dat betekende dat teksten en opdrachten moesten worden bijgesteld of herschreven, nieuwe onderdelen toegevoegd, illustraties geselecteerd, de definitieve lay-out verzorgd en een 'instap' in de vorm van een probleemstelling bedacht. Dit laatste werd als volgt opgezet: eerst wordt een korte situatieschets van Nijmegen als vestingstad gegeven (via oude plattegronden); daarna komt er een stukje uit een verslag betreffende de feestelijkheden in 1874, nadat bekend was geworden dat de Tweede Kamer de vestingwet had aangenomen. Tenslotte is er een overzicht van de bevolkingsaantallen in de stad tussen 1810 en 1900. De centrale vragen bij dit alles zijn: waarom waren de mensen in 1874 zo blij; in hoeverre zijn de verwachtingen van de mensen vervuld, denk je?

Zo werd een kader geschapen voor de rest

van het project, waarvan de hoofdstukken werden:

- 1 De Wallen: Nijmegens trots?
- 2 Een slapend vestingstadje aan de Waal
- 3 Verval, armoede en slechte gezondheid
- 4 Werken in een pre-industriële stad
- 5 De strijd om de ontmanteling
- 6 Nijmegen slaat zijn vleugels uit
- 7 Werkstad of luxe-stad?
- 8 Beginnende industrialisatie
- 9 De binnenstad verandert
- 10 Wonen in 'Nieuw Nijmegen'
- 11 Een stadswandeling

Een vervolg: Nijmegen in de crisisjaren

In het beschreven project komt de relatie met de 'grote' geschiedenis misschien niet zo duidelijk naar voren als oorspronkelijk bedoeld was. Ze is er wel; men denke aan: de situatie van katholieken in een door protestanten gedomineerde samenleving, het gezapige karakter van de eerste helft der 19e eeuw, beginnende industrialisatie, de toestand der arbeidende klasse.

Een behandeling van deze aspecten uit de nationale geschiedenis, voorafgaand aan dit project kan het in doelstelling 3 genoemde 'kunnen vergelijken van landelijke en plaatselijke geschiedenis' en het 'kunnen relativeren van schoolboekenkennis' eerder mogelijk maken. Maar een omgekeerde volgorde is ook mogelijk: zo was het toen in Nijmegen; hoe was de situatie landelijk?

In het studiejaar '84-'85 is bewuster gekozen voor het leggen van een relatie met de landelijke geschiedenis via het onderwerp 'Nijmegen in de crisisjaren'. Daarbij is er van uitgegaan dat de leerlingen met de landelijke situatie in de jaren '30 op de hoogte zijn. Dan kan de economische situatie met de ontwikkeling van de werkloosheid, 't leven van de steun, de werkverschaffing, de stagnatie in de woningbouw, de houding van de politieke partijen ten aanzien van de crisis en de situatie van vrouwen en kinderen in die tijd duidelijker worden. Zo is het werkverschaffingsproject in Nijmegen, de aanleg van het stadspark De Goffert, exemplarisch voor veel activiteiten op dit gebied elders.

Het project is nog in ontwikkeling. De 'in-stap' is echter al klaar. Dat wordt een brief uit 1932 van een werkloze aan de burgemeester waarin deze om tewerkstelling in een werkverschaffingsproject vraagt. Deze brief en het antwoord van de burgemeester is mijns inziens zo exemplarisch voor de situatie van de werklozen in die tijd en de toen heersende mentaliteit dat daaraan het gehele project kan worden opgehangen.

De brief werd door enkele Nijmeegse collega's, die zich eerst op het project gestort hadden, uit een map van het Gemeente-archief opgediept en direct door hen her-

22 April 1932

Edel Achbare Burgemeester,

Bij dezen kom ik Gerardus Johannes de Bont Geboren den 1sten Augustes 1896 te Nijmegen U is schrijven over de Arbeidersbeurs Alhier.

Daar ik heden in September 1930 ontslagen ben geworden bij A. Ham Weurtscheweg heb ik eerst 10 weken van de Bondsкас getrokken. toen ik uitgetrokken was ging ik direct over naar het B.A. daar trok ik eene week van maar kreeg in de zelfde week een kaart voor Heumensoord waar ik toen met plezier 8 weken lang heb gewerkt maar waar ik toen de laatste 14 dagen 's avonds er op uit ging naar mijn oude Patroon om daar weer aan de gang te kunnen komen wat mij toen gelukte en den 14 Januari 1931 weer aan het werk ging tot en met 13 Maart 1931 tot toen de werkzaamheden weder afgeloopen was.

sindsdien heb ik tot nu toe niets gehoord van de Beurs van hier en daar ik dit jaar weder 14 dagen gewerkt heb wat ik zelf ook weder gezocht heb, Edel Achbare Mijnheer nu vraag ik Mij zelve af waar blijft mijn Productief werk en waar blijft Mijn werkverschaffing waar ik toch ook net zoo goed recht op heb net als een ander handele zij op de Beurs wel volgens de Reglemente daar de geene die toch zes weken eigen gezocht werk in leveren daar recht op hebben en ik heb 10 weken ingelevert waar blijft het recht van Mij dan.

of heb ik soms daar geen recht op. Ben ik dan een verschoppeling of een ellending of zijn ze soms in de verbeelding dat ik te lui ben om te werken of werkschuw ben, Edel Achbare.

U kunt het toch ook wel begrijpen als ik f 12,70 steun krijg daar gaat nog van af 40 cent zegel en f 3 huur tot ik dan van f 9 niet kan eten, vrouw en 1 kind ik kom er recgvaardig voor uit dat ik honger lijt en wat mijn kleeren betreft die zijn allemaal versleeten en mijn zondagspak staat al een week of 13 in de lommerden nog zoo veel meer ik moet Zondags al ongeveer 10 weken lang thuis blijven zitten omdat ik geen kleeren meer heb om Zondags eens met mijn vrouw en kind uit wandelen te gaan net als zoo veel anderen dat doen.

Edel Achbare Burgemeester hoe moet er nu gehandelt worden of heb ik er geen recht op mijn productief werk. ik zou het

Brief van de heer G.J. de Bont aan de burgemeester van Nijmegen.

kend als een boeiend 'document humain', uitermate geschikt voor inleving in de crisistijd van de jaren '30.

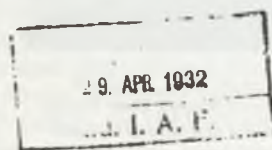
Uiteraard werden we nieuwsgierig naar meer gegevens over deze man. Via de Bur-

toch ook wel eens graag willen hebben en dat ik mijn vrouw eens vier weken lang f 29,76 af kon dragen dan geloof ik wel dat er een blijde glimlach over haar gelaat zou komen en tot ze dan tegen mij zijde kom laten wij nu eens een stukje nieuw goed gaan koopen voor ons.

Edel Achbare Burgemeester ik doe een beroep op U en ik spreek mijne meening uit dat deze brief dien ik naar U schrijf Mijn eens helpe zal dat mijn nood in de huishouding eens een beetje gelenigd word want dankbaar zal ik er U voor blijven als ik mijn recht eens kreeg op het productief werk of anders dan maar meer steun want ik spreek ronduit ik kan er niet van bestaan met mijn huishouding en daarom Edel Achbare Burgemeester zou ik graag op dezen brief een antwoord of een onderhoud met U willen hebben daarom zal ik nu maar eindigen.

blijf ik u ondergeschikte dienaar G.J. de Bont Lange Hezelstraat 82 Nijmegen. Geef mij als u blif toch een antwoord op dezen brief.

NIJMEGEN, 28 April 1932. 193

Naar aanleiding van Uw nevenvermeld schrijven deelen wij U mede, dat voor grond- en onderwerk degenen voor plaatsing het eerst in aanmerking komen, die na hun laatste plaatsing aan de gemeente 6 weken werk hebben ingeleverd.

Gij kunt echter voor dit werk niet worden aangewezen, daar U geen bijkaart als grondwerker kan worden verstrekt.

Gij komt darhale alleen in aanmerking voor gemeentewerk, wanneer niet-grondwerkers geplaatst kunnen worden. De aanvraag voor dit werk is echter zeer gering, zoodat het niet te verwachten is, dat gij spoedig bij productief gemeentewerk geplaatst kunt worden.

Burgemeester en wethouders,

De Secretaris,

gerlijke Stand kwamen we gemakkelijk aan enkele personalia. De man bleek inmiddels overleden; zijn vrouw leeft nog, maar men achtte haar te broos voor een interview. Dat kon wel gehouden worden met een van

De Priemstraat in 1905 en in 1960. Nu is een groot deel van de panden vervangen door nieuwbouw met een enigszins aan een stadsstraat aangepast karakter.

zijn dochters. Zo zijn we er enigszins achter gekomen wat voor een persoon deze G.J. de Bont was: waar hij gewoond heeft, waar gewerkt, wat zijn godsdienstige achtergrond en praktijk was, zijn wedervaren na het schrijven van de brief. Al deze aspecten zullen in het project uitgangspunten zijn voor een nader onderzoek naar de situatie van andere werklozen in die tijd.

Wij denken dat een dergelijke exemplarische aanpak leerlingen dicht bij die tijd brengt dan via het uitsluitend gebruik van een schoolboek, dat in veel gevallen slechts globale overzichten biedt. Via een dergelijk project kan ons inziens ook inzicht verkregen worden in een leef- en denkwereld die nogal verschilt met die van nu. Vandaar dat het onze bedoeling is crisisverschijnselen van nu en de situatie van werklozen nu in het project te betrekken. Wij menen dat door een dergelijke vergelijking inderdaad bijgedragen wordt aan 'verheldering van het bestaan'. Allerlei vanzelfsprekendheden, waarvan leerlingen nu vaak uitgaan, kunnen zo gerelativeerd worden.

Enkele conclusies en aanbevelingen

Het eerstgenoemde project is aan alle Nijmeegse scholen voor Vwo en Havo aangeboden. Reacties bleven praktisch uit. Eén school voor volwassenenonderwijs wil het binnenkort gaan uitproberen.

Hoewel er dus geen praktijkervaringen te melden zijn, heeft 't misschien toch zin enkele conclusies te trekken en aanbevelingen te doen voor hen die overwegen iets dergelijks op te zetten voor scholen in hun eigen stad of streek.

- 1 Plan ruim tevoren wanneer u het project in de klas zou willen starten.
- 2 Zorg voor een goed contact met een archief; stel u globaal op de hoogte van het beschikbare materiaal.
- 3 Zorg tevoren voor een behoorlijke basisinformatie betreffende de te onderzoeken periode, bijvoorbeeld via een stadsgeschiedenis.
- 4 Baken het onderwerp goed af; zorg voor een goede probleemstelling, liefst verbonden met een algemeen doel voor het geschiedenisonderwijs.
- 5 Zoek vanuit die probleemstelling *gericht* naar materiaal, dat leerlingen kan aanspreken, onder andere 'documents humains' en beschrijvingen van het dagelijks leven.
- 6 Wees voorzichtig met het snuffelen in oude kranten: ze kosten veel tijd. Zoek (via een gerichte vraag) naar een *bepaalde* gebeurtenis of kwestie, waarover u elders al informatie hebt gekregen.
- 7 Hetzelfde geldt voor het werken met het bevolkingsregister. In elk geval kan

men daaraan niet 'zomaar' leerlingen zetten.

- 8 (in vervolg daarop) Zorg in het algemeen dat leerlingen alleen naar het archief gaan (of een interview gaan afnemen) als u ze gerichte vragen hebt verschaft en uzelf weet wat de leerlingen zonder al te veel moeite er te weten kunnen komen.
- 9 Kopiëren van archiefmateriaal is heel wat efficiënter dan het steeds weer opnieuw inzien van materialen ter plaatse (denk aan openings- en reistijden!).
- 10 Aarzel niet 'moeilijke' teksten te vertalen of eventueel te bewerken. Zorg in het algemeen voor een afdruk van het origineel. Leerlingen vinden het soms leuk hun kunnen in dit opzicht te toetsen of te demonstreren. Levert dat echter teveel moeilijkheden op, dan haken ze af. In dat geval is dus een transcriptie aanbevelenswaardig.
- 11 Bedenk gevarieerde opdrachten. Dus niet alleen vragen naar aanleiding van een tekst, maar ook:
 - hypothesen opstellen;
 - conclusies trekken uit cijfers;
 - visuele bronnen analyseren;
 - vergelijkingen maken tussen toen en nu;
 - kaartjes invullen;
 - een folder maken;
 - een stadswandeling organiseren;
 - interviews afnemen;
 - een planologisch ontwerp maken;
 - een tekening maken, etc.
- 12 Maak zo'n project niet alleen, maar samen met vakbroeders en -zusters (sectie, VGN-afdeling): 't is namelijk nogal arbeidsintensief.
- 13 Vermijd te breedvoerige inleidingen voor leerlingen als 'De economische situatie in Nijmegen in de 19e eeuw'. Het materiaal moet voor zichzelf spreken.
- 14 Laat leerlingen vooral individueel of in groepjes werken, met af en toe een klassikale inventarisatie. Daarbij hoeft niet ieder alles gedaan te hebben. Een taakverdeling kan heel stimulerend werken.
- 15 Zorg aan het eind voor een evaluatie of eindpresentatie. Met name als er groepswerk is gedaan, is het noodzakelijk dat anderen op de hoogte worden gesteld van wat er elders is gebeurd.

* C.J. van Horzen, 'Lokale en regionale geschiedenis', in: L.G. Dalhuisen, J.G. Toebees en D.H. Verhagen (red.), *Geschiedenis op school 1*, Groningen 1982, pp. 227-250.

Hoogtij der Middeleeuwen

H.B. Teunis

De Middeleeuwen zijn 'in'.

Uitgevers, die de historische belangstelling van het publiek hoopvol zien als een langdurige trend, geen korte rage te vergelijken met de vraag naar boeken over aerobics van de directeur van Het Spectrum in een interview afgedrukt in het Utrechts Nieuwsblad van zaterdag 7 september), laten een stroom boeken over historische onderwerpen van allerlei aard verschijnen. Middeleeuwen nemen in dit aanbod een ruime plaats in.

De auteur van dit artikel maakt kanttekeningen bij de boeken die hij in een willekeurige grotere boekhandel over de Middeleeuwen aantroft. Hij is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de RU Utrecht.

Wie op het ogenblik kijkt naar wat er staat op de plank 'Middeleeuwen', treft daar onder meer de volgende titels aan: naast erkende bestsellers als *Montaillou*, *In de naam van de roos*, *De waanzinnige 14e eeuw*, liggen er Huizinga's *Herfsttij*, *De Kathedralen Bouwers* van Duby, *Het werk van de vos* (D.A. Berents over misdaad in de middeleeuwen), *Het boek van de stad der vrouwen* van Christine de Pisan en onder de redacteurs R.E.V. Stuip en K. Vellekoop drie titels: *Hoofse cultuur*, *Andere structuren, andere heiligen en Middeleeuwers over vrouwen* (2 dln.). Ook liggen er in de serie Penguin classics vertalingen van onder meer Einhard over Karel de Grote, van Beda en Gregorius van Tours.

Emotionele behoeften

Het lijken op het eerste gezicht zeer uiteenlopende onderwerpen, die hier worden aangeboden, maar er is toch wel enige lijn in te ontdekken. De belangstelling gaat kennelijk uit naar de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. De schatkamer van de menselijke ziel heeft een sleutel: de onwillekeurige reacties en gedragspatronen van mensen in het verleden. De menselijke ziel kan zich openbaren in een klein dorp in de Pyreneeën; het authentieke geluid van een vergeten groep (de vrouwen) is misschien te horen; de ouderwetse schelm zorgt voor het traditionele divertissement.

Deze honger naar beschrijvingen van het echte leven van mensen is een romantische cultuurtrek van onze samenleving en meer dan een mode. Het is tegengif tegen management, image-building, formulieren invullen en dergelijke zaken meer, die ons leven bepalen. Verlangen naar de eenvoudige tijd van vroeger, protest, behoefte om ach-

ter façades mensen te ontdekken — al deze elementen zitten in het tegengif. Zo gezien heeft de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis een uitgesproken maatschappelijke functie.

Wetenschappelijke inzichten

Achter de titels die in het begin genoemd zijn, zit ook een wetenschappelijke ontwikkeling. Men kan hier spreken van de trend om tot grotere integratie te geraken. In de praktijk van de geschiedschrijving overheerste in elk geval tot de tweede wereldoorlog de gewoonte om de geschiedenis op te delen door middel van waterdichte schotten. Er was de kerkgeschiedenis, de staatkundige geschiedenis; er was de economische geschiedenis, maar deze bestond uit losse onderwerpen: het bankwezen, de handel en het verkeer, de prijzen; er was ook cultuurgeschiedenis, maar expliciet verband met de andere sectoren was er niet. Van deze cultuurgeschiedenis is Huizinga's *Herfsttij* het meest gave exempel.

In deze situatie is het eerst iets fundamenteel veranderd door de fusie van de economische en sociale geschiedenis. Men ging demografie, conjunctuur en sociale stratificatie met elkaar in verband brengen. Op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis deed Duby dit in *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (1962). In 1966/67 zette hij nog een stap verder. Toen verschenen er drie platenboeken over middeleeuwse kunst, waar hij een inleiding bij geschreven had, die de samenhang wilde laten zien tussen de kunst en de maatschappelijke ontwikkeling.

Hier deed hij pionierswerk. Het is, voor zover mij bekend, eigenlijk het eerste voorbeeld van integratie van de economische en sociale geschiedenis met de cultuurgeschiedenis. Het heeft de zwakheden van pionierswerk. Niet alles wat hij beweert is houdbaar. Werd de Heer gezien als een opperleerheer? Is de lichte kathedraal uiting van het besef dat de maatschappij zich vernieuwde in de 12e eeuw? *De Kathedralen Bouwers* is een vertaling van de inleidingen, die Duby schreef. Zoals van meer werk van Duby, kan men ook van dit werk zeggen, dat het vensters opende, en kritiek uitlokte ('oppervlakkig', 'niet stevig gebaseerd op bronnen'). Het laatste woord is met dit boek zeker niet gesproken, maar voor wie het terrein wil verkennen, is het verrassende lectuur.

De geïntegreerde bestudering van maatschappij en cultuur is veeleisend. Eigenlijk is het noodzakelijk om de maatschappij in zijn geheel te kunnen bezien. Dit kan het beste in de vroege middeleeuwen en de 11e en 12e eeuw. De documentatie is dan

RÉGINE PERNOUD CHRISTINE DE PISAN

CALMANN-LÉVY

voor één man, die er zijn leven aan wijdt, enigszins te overzien, zij het niet op Europese schaal. Regionale studies kunnen hier het eerst succes hebben en via dat type studies zijn ook de meeste vorderingen gemaakt. Het is niet de bedoeling deze hier te bespreken; ik wil slechts enkele generalisaties, die intussen mogelijk zijn, met de nodige voorzichtigheid formuleren.

Vorsten

In de vroege middeleeuwen – tot 1000 – dragen de cultuurproducten het stempel van kracht en stabiliteit. De keizer is majestueus, de abt is imponerend, de hertog is onoverwinnelijk, de liturgie is eeuwig, de gebouwen zijn massief. Einhard stelt Karel de Grote voor als iemand wiens voornaamste karaktertrek *magnanimitas* was, dat wil zeggen standvastigheid. Hij overwon altijd alle moeilijkheden. Men kon dus van hem op aan. In de moeilijkste van alle oorlogen, die tegen de Saksen, toonde hij zijn onwankelbaarheid, zegt Einhard. Wat hij ondernam, bracht hij tot een goed einde. Daardoor vermeerderde hij zijn rijk en steeg zijn roem. Ook in zijn huiselijk leven toonde hij, bijvoorbeeld na het overlijden van twee van zijn zonen, dezelfde capaciteit slagen te boven te komen volgens Einhard. Nu is deze betekenis van het woord 'magnanimitas' een begrip uit de Stoa. Men kan zeggen, dat Einhard eenvoudig iets moois leende uit de Oudheid en dat het hem er verder alleen om begonnen was zijn heer zo indrukwekkend mogelijk te prijzen. Dit laatste is natuurlijk wel het geval, maar verklaart nog niet waarom Einhard het begrip 'magnanimitas' nu zo geschikt vond om Karel te loven.

De regering van Karel de Grote was helemaal geen lied op het thema 'het overwinnen van moeilijkheden'.

Zijn rijk bestond uit een aantal deelrijken: Beieren, Aquitanië, Neustrië, Bourgondië. In deze rijken beheersten de edelen het land. Oorspronkelijk was de Karolingische familie ook niet meer dan een belangrijk austrasisch geslacht. De Karolingen hebben de heerschappij van regionale adelsgroepen altijd erkend; zij zijn alleen meesters geweest in het spelen van rivaliteiten in de groepen. De voorvader van Karel, Pepijn II, versloeg de in Neustrië leidende familie van de Arnulfingen, maar beloofde er anderen. Hij zorgde door uitgifte van land voor een superieure militaire aanhang. In Neustrië, Aquitanië en Beieren intervieneerden hij en zijn opvolger Karel Martel hiermee *indien* lokale verdeeldheid voor steun aan een expeditiemacht en zo voor een karolingisch succes kon zorgen. Op deze wijze groeide de politieke aanhang van de familie, die niet naliet overal in het rijk aan vrienden en verwanten bezit te

schenken. Er ontstond zo een nieuwe rijksaristocratie. Karel Martel was de eerste *maior domus*, die zich leider van een brede rijksaristocratie kon noemen. Zijn zoon liet zich tot koning kronen. De enige manier om het rijk te besturen was voor hem de samenwerking met de adel.

Karel de Grote heeft een reeks middelen gevonden om zijn relatie met de adel te cultiveren en tegelijk zijn leiderspositie in de adelsamenleving te continueren. Verovering met behulp van een eigen leger en van adellijke legers was een middel: hij kon dan zijn aanhangers belonen. Verder kon hij benoemingen doen: graven, markgraven, hertogen, bisschoppen, aartsbisschoppen en abten werden op vele plaatsen door hem aangesteld. Dit waren aanziengevend en voordeel brengende posten. Hij kon de bisschoppen de graven laten controleren en omgekeerd. Hij kon bisschoppen en graven inspectie-reizen laten maken. Hij kon jaarlijks bijeenkomsten beleggen ter bespreking van de expedities onder zijn leiding in het komende seizoen. Hij creëerde sub-koninkrijken, waar hij verwanten aan het hoofd plaatste van de regionale aristocratie (Aquitanië, Lombardije, Beieren).

Het geheel is in feite een systeem van regelingen en compromissen met de groten van het rijk. Hij kon sommigen belonen en zo anderen uitschakelen of onder druk zetten. Opstanden en harde repressie waren een onvermijdelijk bijverschijnsel van dit systeem. Voor één ding moest hij in zijn verhouding tot de aristocratie altijd zorgen: hij moest zijn relaties voortdurend onderhouden door op het juiste moment aan de juiste persoon iets cadeau te doen – een bezit, een post, een voordelig huwelijk. Daardoor onderhield hij zijn vriendschappen, die de basis waren van zijn positie. Hij moest altijd zorgen iets te bieden te hebben, en zo mensen aan zich verplichten. Dat is eigenlijk de enige 'wet' die gold. Verder was er geen effectief bestuur; ook waren er geen geïnstitutionaliseerde partijen; er waren ook nauwelijks middelen om op een andere manier dan door het opereren in onderling rivaliserende groepen te proberen de eigen positie te verbeteren.

Voor de aristocratie was het aanhaken bij een leidersfiguur een profijtelijke zaak; dat kon hen, *indien de leider sterk was*, voordeel brengen. Voor de leider was het absolute voorwaarde als een krachtfiguur over te komen. Dat gaf vertrouwen, en dus de aanhang waarvan zijn positie afhankelijk was. Daarom werden de koningen, graven en hertogen altijd – op een wijze overeenkomstig het milieu waarin zij leefden – voorgesteld als superieure figuren. Daarom stelde Einhard Karel voor als onoverwinnelijk.

kleio

Edelen en hovelingen

Zoals gezegd: de aristocratie beheerste het toneel, ook in economisch opzicht. Zij beheerste het land, de boeren en de wijze van produceren. Uit de karolingische tijd zijn er de *polyptica* over, beschrijvingen van het grondbezit van een klooster, waaruit valt af

te leiden, dat er een zogenaamd domaniaal systeem was: een verdeling van het land in tweeën, waarvan de heer, het klooster, het meest profiteerde: de boer bewerkte naast zijn eigen land, het land van de heer. Het is de vraag hoe algemeen deze opzet was. Zeker is in elk geval, dat er in veel streken, vooral in de oude Germaanse gebieden, zeer veel vrije boeren waren. Ook kwam het voor, dat er alleen verplichtingen tot afdracht waren, zonder werkverplichtingen.

In beide gevallen waren de eisen afgestemd op de behoeften van de heer: als de schuren vol waren, hielden zijn eisen op. Hij stimuleerde de produktie niet, maar maximaliseerde zijn materiële eisen ook niet. Dit is een voorwaarde voor de demografische groei, die in de 7e–10e eeuw te constateren is. Daardoor ontstond er tegen het jaar 1000 een zekere demografische druk; de verhouding van het aantal te voeden personen tot het beschikbare landbouwareaal werd ongunstiger. Hiermee viel een deconcentratie van de macht samen. Vorsten konden hun gebieden niet meer bijeenhouden, omdat ze geen giften meer konden vinden om mensen te binden – in Frankrijk gebeurde dit het eerst, in het Duitse rijk later.

De macht kwam in handen van een aantal kasteelheren. Deze hadden de produktie van de boeren hard nodig: ieder had een verdedigingswerk, een gevolg en uitrusting nodig. Zij controleerden en stimuleerden

de produktie wel; zij hielpen bij ontginningen. Daardoor was er expansie, sterke bevolkingsgroei en een grotere produktie mogelijk. De nieuwe heersers nestelden zich op hun familie-kasteel en trachtten hun bezit zo onverdeeld mogelijk door te geven aan hun zoon. Andere kinderen moesten goed uitgehuwelijkt worden of niet trouwen. Er is geen sprake meer van een groep aristocraten, die naar buiten toe gesloten optreedt. De leider van de familie, de *dominus*, opereerde in een aantal kringen: hij moest zijn familie rustig houden; met andere families dusdanige relaties onderhouden, dat op het juiste moment verwantschappen aangaan of bondgenootschappen gesloten konden worden; bij de graaf of koning moest hij respect afdwingen voor de onaanstaaftbaarheid van zijn bezit zonder hem tegen zich in het harnas te jagen, want geïsoleerd ben je verloren; met grote kloosters moest assistentie voor de eredienst bij het kasteel geregeld worden zonder zich aan hun veeleisendheid al te zeer te stoten. Deze heren konden zich met geen enkele groep meer identificeren. Hun positie vereiste goede relaties met diverse groepen mensen. De kunst zulke relaties op te bouwen werd in de 11e en 12e eeuw hoog ontwikkeld: dit wordt hoofse cultuur genoemd. In de bundel *Hoofse cultuur* staan daarvan een aantal treffende voorbeelden (de 13e eeuwse situatie laat ik hier buiten beschouwing).

Het streven is te behoren tot de meest geprievilegieerde categorie – de *domini*, de heren. Deze wensen een leider die hun bezit respecteert en zo mogelijk vermeerdert, en vrede in hun gebied brengt. Degene die dat belooft en in praktijk brengt, kan op politieke steun rekenen. We zien dan ook het beeld van de vorst in de 12e eeuw veranderen. Hij is niet langer puur majestueus en onoverwinnelijk (hoewel dit element blijft), hij is ook iemand met wie een relatie opgebouwd moet worden, hij is een persoon, die nukkig, aarzeland of hardvochtig kan zijn in de ogen van waarnemers. Hij is in de literatuur, die van hem uitgaat, vooral iemand die vrede en recht brengt. Zo tekent de beroemde abt van St. Denis, Suger, zijn koning Lodewijk VI (1108–1137). Zo beschrijft de hofdichter van Hendrik II (1154–1189), Benoit van St. Maure, de regering van de voorgangers van Hendrik II.

Abten en bisschoppen

Zoals al herhaaldelijk in het voorafgaande is gebleken, bestaat er op het ogenblik de neiging rond het jaar 1000 een caesuur te leggen. Men moet hierin niet iets zien waar strict de hand aan te houden is; het is meer een spraakgebruik om een knooppunt in de ontwikkelingen aan te duiden. Dit geldt ook voor de beschrijving van religieuze organisaties en gedachten. Tijdens de heerschappij van de aristocratie voor 1000

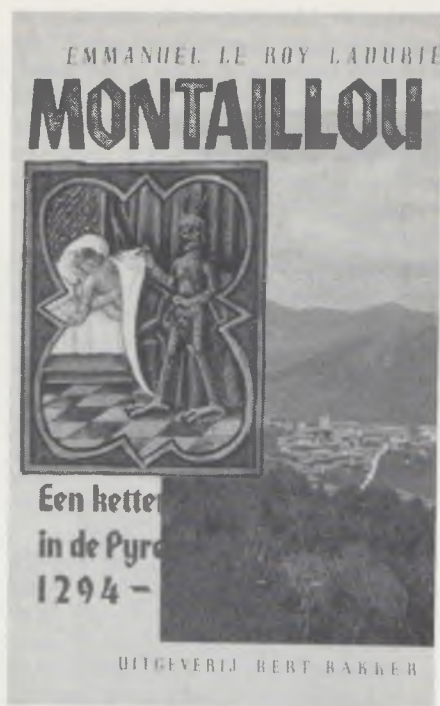
stonden de kloosters en de monniken in het centrum van de religieuze aandacht. De edelen en koningen stichtten en onderhielden kloosters. Zij waren degenen, die de materiële middelen konden bieden, want zij bezaten de grond waarvan de monniken moesten leven. Zij hadden er ook direct voordeel bij: men kon er familieleden, die ongeschikt waren voor het krijgsbestaan of overbodig in de familieverbanden, in onderbrengen; men kon er begraven worden, zijn documenten bewaren of geschiedenis laten schrijven; de grond die men schonk was er in veilige handen. Maar de stichters verlangden van de monniken vooral, dat ze stipt overeenkomstig de kloosterregel zouden leven dat wil zeggen op bepaalde uren opstaan, op bepaalde momenten bidden, zingen, stichtelijke lectuur lezen, missen opdragen.

Dat ritueel draaide om één punt, om degene die ook het middelpunt in de hemel was: God. Het klooster was eigenlijk de afspiegeling op aarde van de hemel. De monniken hadden de functie van engelen in de hemel: zij loven God. Het klooster was ook bezit van iemand die in de hemel was: de heilige aan wie het klooster met toebehoren was geschonken. De monnik was de verbindingsschakel met de hemel en de heren stelden er prijs op, dat de schakel goed functioneerde. De bisschoppen waren in deze tijd ook wel belangrijk, maar hun taak lag voor een groot deel in de bestuurlijke en politieke sfeer. De edelen en koningen zorgden voor de kloosters: zij hervormden deze als er verslapping was, begiftigden hen rijkelijk en waakten voor hun veiligheid. Zij waren in alle opzichten hun beschermers.

Na 1000 werd deze bescherming steeds minder effectief. De vorstendommen vielen uiteen in kleinere eenheden rondom een kasteel. De tegenhanger van de kasteelheer werd de bisschop. Hiermee wil ik niet zeggen, dat hij de concurrent van de kasteelheer werd, maar eerder dat hij de drager werd van een specifiek ambt en behoorde van de clericale levenswijze in de samenleving van heren. Kloosters wendden zich tot hem als zij in moeilijkheden verkeerden. Kerken en geestelijken insgelijks.

Wat gaf hem de mogelijkheid op te treden tegen heren en graven ter verdediging van de kerkelijke instellingen? Hij kon dat alleen doen als hij geloofwaardig was als ambtsdrager. Hij trad op als leider van de kerkelijke gemeenschap en behoever van de goddelijke wet. Hij en zijn geestelijken probeerden voortdurend duidelijk te maken, dat zij een speciale categorie mensen vormden, die wisten hoe de toegang tot de hemel geregeld was, die deze kennis aanwendden in pastorale zorg tot nut van iedereen, naar wie dus geluisterd moest worden en aan wie bestaansmiddelen verschaft moesten worden.

De geestelijken gingen zich meer onder-

scheiden in hun levenswijze. Er werd aangedrongen op een streng celibaat. Zij mochten zich niet door politieke motieven laten leiden, maar moesten sober leven en hun medemensen laten zien hoe het hoort. Zij kregen zo hun eigen taak en levenswijze binnen een steeds imponerender organisatie, die overal in Europa vertakkingen had en onder het gezag stond van de opvolger van Petrus. Als de bisschop erkenning als geestelijk leider kon verwerven, als vertegenwoordiger van de eeuwige werkelijkheid – wat moest blijken uit zijn levenswijze en activiteiten – dan kon hij tegen een heer die het bezit van een kerk of klooster aantastte of die geestelijken behandelde als zijn personeel desnoods andere heren mobiliseren en geestelijke straffen opleggen. Zo kon een ongewenste toestand gecorrigeerd worden.

Onder de vleugels van de bisschop vormden zich nieuwe religieuze gemeenschappen: van de reguliere kanunniken, die in armoede leefden – zij beschouwden dit als de beste voorbereiding op onbaatzuchtige zielszorg; van de 'Wanderprediger' of heremieten die in onontgonnen gebied gingen wonen en daar als een magneet voor mensen fungeerden. Er kwamen nieuwe kloosters (Cisterciënsers) waar men sprak over de broederlijke liefde, die in het klooster moet heersen en die de ontwikkeling van

ieder persoonlijk bevordert. Nieuwe organisatie, nieuwe spiritualiteit, die de nadruk legde enerzijds op het feit dat geestelijken de weg naar de hemel kennen, anderzijds op de plicht anderen te helpen. Deze exclusiviteit, gepaard aan een sterk sociaal gevoel, gaven de kerkelijke instellingen hun specifieke plaats in een wereld met vele machthebbers, die overtuigd moesten worden.

Dit alles vindt men weerspiegeld in heiligenlevens. Heiligen zijn niet langer supermonniken, zware asceten zoals in de periode voor 1000, maar voorbeelden, hun medemensen door hun optreden overredend, leiders van gemeenschappen – 'vissers van mensen' staat er op afbeeldingen. Over deze veranderende heiligheid staat het één en ander te lezen in de bundel *Andere structuren, andere heiligen*.

In de boekwinkels ligt van alles te koop. Hoe divers het aanbod ook lijkt, het wijst in zijn totaliteit op een diepgaande historische belangstelling. Tevens is er van Herfsttij tot heiligheid – een groei aanwijsbaar naar geïntegreerde bestudering van maatschappij en cultuur.

Wat krijgen ze op de basisschool?

Advies van het sectiebestuur Pedak/Basisonderwijs aan het Algemeen Bestuur van de VGN inzake 'Wat krijgen ze op de basisschool?' (onderdeel geschiedenis)

In de wet op het basisonderwijs wordt geschiedenis vermeld onder 'enkele kennisgebieden'. Ieder schoolteam heeft volgens voornoemde wet de verplichting om alle aspecten van het onderwijs uit te werken in een eigen schoolwerkplan. Dat geldt dus ook voor het gedeelte 'geschiedenis'.

De minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft de Stichting voor de Leerplanontwikkeling (SLO) verzocht een onderwijsleerplan voor de basisschool te maken. Deze taak werd toebedeeld aan de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool (LOB). Deze projectgroep bood in mei 1984 het eerste exemplaar van een dergelijk plan aan de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen aan. Het verscheen

onder de titel 'Wat krijgen ze op de basisschool?' in een aantal losse katernen, waaronder 'Enkele kennisgebieden, bevordering van gezond gedrag, en verkeer'.

De bedoeling van 'Wat krijgen ze op de basisschool?' is om schoolteams te helpen bij het opstellen van hun eigen schoolwerkplan. Op basis van deze doelstelling kunnen ter beoordeling van de publikatie de volgende criteria geformuleerd worden:

Is de publikatie:

- herkenbaar en innovatief qua leerstofinhoud?

- Bevat de publikatie herkenbare gegevens over de huidige onderwijspraktijk, gekoppeld aan de stand van zaken op dit moment van de discussie over de toekomstige ontwikkelingen ervan?

- herkenbaar en innovatief qua didactische aanpak?

- stimulerend inzake het opstellen van een schoolwerkplan?

Stimuleert lezing van de publikatie schoolteams om het schoolwerkplandeel geschiedenis te gaan opstellen? Geeft de publikatie daartoe concrete aanwijzingen? Is de publikatie voldoende duidelijk naar de schoolgroep toegeschreven?

kleio

nummer 9/85
pagina 18 en 19

In paragraaf 2 van dit advies wordt eerst een overzicht gegeven van de structuur en de inhoud van de publikatie en in paragraaf 3 wordt kort ingegaan op de relatie van geschiedenis met enige andere kennisgebieden. In de daaropvolgende paragrafen wordt verslag gedaan van de analyse van de publikatie aan de hand van bovenstaande criteria.

Structuur en inhoud

In de eerste paragraaf van *'Wat krijgen ze op de basisschool?'*, getiteld 'In kort bestek', wordt het kennisgebied geschiedenis geïntroduceerd. Er wordt kort ingegaan op aspecten van de doelstelling, op inhoudsonderdelen, op leer(ling)-activiteiten, op de doelgroep van het kennisgebied in de basisschool en op de vraag of het kennisgebied geschiedenis in de school apart of in samenhang met andere kennisgebieden aan de orde moet komen.

Een historische bezinning is te vinden in de tweede paragraaf 'Enkele ontwikkelingen'. Via wettelijke regelingen (in historisch perspectief) en via doelstellingen uit de jaren '40-'60 (met de huidige kritiek erop) komt de geschiedenis van het geschiedenisonderwijs in de lagere school aan de orde. Speciale aandacht is er voor de schoolboeken, de methodes, en voor enige ontwikkelingen in deze.

In diezelfde tweede paragraaf worden de volgende 'spanningsvelden' opgesomd:

- de spanning tussen enerzijds cultuuroverdracht en anderzijds waardenontwikkeling bij het kind;
- de noodzaak om onderzoeksvaardigheden te oefenen;
- de keuze tussen een chronologische en een thematische behandeling van de geschiedenis;
- de benadrukking van de geschiedenis van het dagelijks leven van gewone mensen, bij voorkeur in de eigen omgeving.

De inhoud van het geschiedenisonderwijs staat centraal in paragraaf 3 'Inhoud'. In deze paragraaf wordt allereerst benadrukt, dat alle aspecten van de werkelijkheid een historische dimensie hebben. Er worden zeven aspecten onderscheiden: het fysische, het individuele, het politieke, het culturele, het sociale, het economische en het godsdienstige/levensbeschouwelijke. Al deze aspecten worden 'bronnen voor de inhoud van geschiedenisonderwijs' genoemd.

Voor het ontwikkelen van historisch bewustzijn worden in deze paragraaf vier 'bouwstenen' aangedragen:

- bouwsteen 1: de historische kijkwijze, die onderverdeeld is in de oriëntatie in de tijd, de ontwikkeling van inzicht in en vulling van begrippen als dagelijkske tijd, historische tijd, eender en anders, continuïteit en verandering, en traditie,

en — tot slot — het aanleren van onderzoeksvaardigheden, te weten: het hantieren van bronnen, gebruik van de tijdbalk en het interpreteren van gegevens;

- bouwsteen 2: de verheldering van hedendaagse aspecten van het bestaan door het verhelderen van hun wordingsgeschiedenis;
- bouwsteen 3: de historische bepaaldheid van levensgeschiedenissen;
- bouwsteen 4: (de) samenlevingsvormen.

Deze vier 'bouwstenen' worden uitvoerig uitgewerkt, wat zowel bij de tweede als bij de vierde leidt tot uitgebreide overzichten van leerinhouden.

In de vierde paragraaf komt de doelstelling van het geschiedenisonderwijs aan de orde. Deze luidt als volgt: *'Het geschiedenisonderwijs op de basisschool is erop gericht dat kinderen hun eigen bestaan verhelderen vanuit een begin van historisch besef; dat ze kennis opdoen van enige feiten uit die geschiedenis; dat ze een historische kijkwijze ontwikkelen en zich enkele eenvoudige onderzoeksvaardigheden eigen maken; dat ze de historische bepaaldheid van aspecten in hun bestaan onderkennen en dat ze enige kennis opdoen over en inzicht verwerven in samenlevingsvormen in verschillende tijden en culturen'* (blz. 107).

Per onderdeel wordt deze doelstelling door middel van suggesties voor de praktijk — steeds op drie niveaus ('aanvankelijk', 'vervolgens' en 'ten slotte') — geconcretiseerd.

In de vijfde en laatste paragraaf 'Geschiedenis en het schoolwerkplan' worden drie mogelijkheden om het kennisgebied ge-

dingen, staatsinrichting en geestelijke stromingen voor. Hoewel in de praktijk één leerkracht de zorg voor al die onderdelen heeft en hoewel verwacht mag worden, dat deze zorg draagt voor een goede onderlinge samenhang, is het risico aanwezig, dat actieve pressiegroepen (men vergelijk de ontwikkelingen op het gebied van gezondheidseducatie en dans en drama) aparte, losstaande programma's voor deze onderdelen gaan maken, die in de school een volkomen eigen leven gaan leiden.

Positief in dat opzicht is, dat de opsteller van de publikatie *'Wat krijgen ze op de basisschool?'* duidelijk maakt, dat via geschiedenisonderwijs al heel wat aandacht aan maatschappelijke verhoudingen, staatsinrichting en geestelijke stromingen besteed wordt. Dat noemt hij met name zo in de tekst (blz. 113) en hij toont dat ook aan via de uitwerkingen van de 'bouwstenen'.

Op de samenhang tussen geschiedenis en aardrijkskunde wordt echter in het geheel niet expliciet ingegaan.

Herkenbaar en innovatief qua leerstofinhoud?

Hoewel de opsteller van het onderdeel geschiedenis op de hoogte was van de uitkomsten van een enquête van het Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling (CITO) naar het functioneren van de zaakvakken, blijkt uit de opzet van deze publikatie niet, dat deze gegevens over de praktijk een rol gespeeld hebben bij het schrijven ervan.

schiedenis in de school een plaats te geven beschreven: als afzonderlijk vak, als onderdeel van geïntegreerde vakken en als onderdeel van wereldoriëntatie.

Geschiedenis en...

In de wet op het basisonderwijs worden de 'enkele kennisgebieden' onderling verbonden met het zinnetje 'zo mogelijk in samenhang'. Geschiedenis komt in die wet los van onder meer maatschappelijke verhou-

Weliswaar wordt het belang van methodes in het gangbare onderwijs onderschreven, maar onduidelijk blijft hoe de relatie is tussen wat er dagelijks in de school gebeurt en wat er in deze publikatie beschreven wordt.

Vanzelfsprekend was het niet alleen maar de taak van de opsteller om de huidige inhouden van methodes te beschrijven. Hij behoorde ook aandacht te besteden aan de discussies, die momenteel over de inhoud van geschiedenis gaande zijn.

Verspreid over de publikatie zijn allerlei

onderdelen van die discussie terug te vinden:

- de benadrukking van het ontwikkelen van tijdsbesef (zowel van de dagelijkse als van de historische tijd) in de vorm van het inhoud geven aan allerlei tijdsbegrippen en in de vorm van grondige oriëntatie op tijdsgebied. Met name wat geschiedenis voor jonge kinderen in kan houden en hoe die kinderen met geschiedenis vertrouwd gemaakt kunnen worden is van belang;
- de benadrukking van sociale geschiedenis, met name in de vorm van de geschiedenis van samenlevingsvormen;
- de benadrukking van de geschiedenis van het dagelijks leven van gewone mensen, zich uitend in pleidooien voor onder meer levensgeschiedenissen;
- de benadrukking van herkenbare geschiedenis in de vorm van aspecten van de lokale en regionale geschiedenis;
- de benadrukking van de actualiteitswaarde van geschiedenis in de vorm van verheldering van de hedendaagse aspecten van het bestaan;
- de benadrukking van de noodzaak van onderzoeksvaardigheden als leerstof in het onderwijs.

Centraal in dit alles staan de vier 'bouwstenen': de historische kijkwijze, de verheldering van hedendaagse aspecten van het bestaan, de levensgeschiedenissen en de samenlevingsvormen. Dit zijn stuk voor stuk belangrijke onderdelen. Ze vormen echter heel ongelijksoortige onderdelen van een groter geheel (historisch bewustzijn) en zijn dan ook in deze publikatie ten onrechte een eigen leven gaan leiden. Op de consequenties van deze scheiding (in plaats van onderscheiding), met name voor de adviezen voor het opstellen van een deelschoolwerkplan geschiedenis wordt verderop nader ingegaan.

De uitwerking van de vier 'bouwstenen' is zeer uiteenlopend. De eerste 'bouwsteen' de historische kijkwijze geeft weinig aanleiding tot opmerkingen. Een andere ordening binnen de 'bouwsteen' (eerst de begrippen, dan de oriëntatie en daarna de vaardigheden) was vanwege de duidelijkheid misschien te verkiezen geweest.

Bij 'bouwsteen' 2: verheldering van hedendaagse aspecten van het bestaan wordt een uitwerking van maar liefst 8½ bladzijde gegeven. Deze uitwerking bevat keuzes, die uitermate willekeurig overkomen en die ook niet verantwoord worden.

In de uitwerking van 'bouwsteen' 3 de levensgeschiedenissen blijkt de ongelijksoortigheid van de 'bouwstenen'. Levensgeschiedenissen zijn meer hulpmiddelen dan leerstofinhoud. In de uitwerking van deze 'bouwsteen' komt dan ook veel uit de vorige twee terug, maar wordt ook al vooruitgelopen op 'bouwsteen' 4. Opvallend is,

dat juist in dit onderdeel volledig voorbijgegaan wordt aan de discussie over het voor en tegen van het personaliseren, met name, wanneer het gaat om grote figuren.

Tot slot de vierde 'bouwsteen': de samenlevingsvormen. In navolging van vroegere pleidooien wordt in de uitwerking van 'bouwsteen' 4 gekozen voor een ontwikkelingslijn van samenlevingsvormen c.q. maatschappijtypen (de termen worden in de publikatie door elkaar gebruikt). Een grondige discussie over deze keuze (met name ook voor wat betreft de consequenties voor de periodisering en de tijdbalk) is tot op heden in Nederland niet gevoerd. Opvallend is wel, dat in de uitwerking een beperking gemaakt wordt tot drie typen: nomadisch, agrarisch en industrieel. Anderen, te denken valt aan de LOGA-werkgroep, pleiten voor vier typen, door de invoering van een agrarisch-stedelijke periode tussen de agrarische en de industriële. Dit heeft in ieder geval het grote voordeel, dat de agrarische periode niet zo onoverzichtelijk lang is. Evenzeer opvallend is, dat in de overigens traditionele en willekeurige uitwerking de overgang van nomadisch naar agrarisch geplaatst wordt omstreeks Karel de Grote (met Grieken en Romeinen als nomaden en Egyptenaren en Mesopotamiërs als agrariërs) en dat de grens tussen agrarisch en industrieel voor Nederland gelegd wordt omstreeks 1848 en internationaal met de Franse Revolutie, Napoleon, Goya en Daudier als einde van de agrarische tijd en de locomotief en het stoomschip als begin van de industriële periode.

Herkenbaar een innovatief qua didactische aanpak?

Verspreid over de publikatie — en daardoor helaas weinig samenhangend — worden enige opmerkingen over de didactische aanpak van het geschiedenisonderwijs in de basisschool gemaakt. Over de traditionele manier van werken bij geschiedenis, het vertellen en het werken aan de hand van methoden, wordt nauwelijks gerept. Er wordt alleen maar gewezen op de grote plaats, die geschiedenismethoden (met impliciet alle didactische consequenties van dien!) in het geschiedenisonderwijs in de basisschool innemen.

Als nieuwe ontwikkeling komt in het rijtje 'spanningsvelden' in de tweede paragraaf van de publikatie het 'eigen onderzoek' aan de orde, met aparte vermelding van de onderzoeksvaardigheden (de vraag is of dit wel een goed gekozen term is): *'hanteren van bronnen, gebruiken van een tijdbalk en interpreteren van gegevens'*. Dit rijtje wordt nader uitgewerkt bij het onderdeel lokale en regionale geschiedenis: *'interviewen, waarnemen, vergelijken, verslag geven,*

kleio

rapporteren'. Later wordt in dit verband ook het hulpmiddel 'documentatiecentrum' genoemd.

Het meest nadrukkelijk komt de didactische aanpak naar voren in de uitwerking van de doelstelling: confrontatie met en kennismaken van, maken van verzamelingen, maken van een stadswandeling, het uitvoeren van opdrachten, het inrichten van een tentoonstelling, het inwinnen van informatie, het maken van onderscheid...

Wie niet op de hoogte is van het pleidooi vanuit de onderwijskunde om doelstellingen in leerlingengedrag te verwoorden, zal denken, dat de leerling hier overgeïdealseerd wordt. Het gevaar is aanwezig, dat de rol van de leerkracht, die zo onmisbaar is in het tot stand brengen van een goede relatie tussen kind en verleden, te veel vergeten wordt. De leerkracht kiest de leerstof, de didactische werkvormen en dus de leeractiviteiten. De leerkracht organiseert, motiveert, leidt in, vertelt en geeft (onderzoeks-)opdrachten.

Deze publikatie neigt ertoe om het onderzoeken door de leerling — de historicus in dop — te veel te benadrukken en de taak van de leerkracht onder te waarderen. In de praktijk zal sprake moeten zijn van een goed doordachte verhouding tussen beide.

Stimulerend inzake het opstellen van een schoolwerkplan?

Voldoet deze publikatie aan het criterium dat lezing ervan leerkrachten in het basisonderwijs stimuleert tot en helpt om het deelschoolwerkplan voor geschiedenis te gaan maken? De meest concrete aanzet daartoe is de vijfde paragraaf 'Geschiedenis en het schoolwerkplan'. In die paragraaf worden schoolteams drie wegen gewezen:

- weg a): geschiedenis als afzonderlijk vak;
- weg b): geschiedenis als onderdeel van geïntegreerde vakken;
- weg c): geschiedenis als onderdeel van

wereldoriënterend onderwijs.

Deze drie wegen worden ingeleid met 'nu eens', 'dan weer' en 'soms'. Er wordt geen duidelijke argumentatie gegeven over de vraag 'of, of, of' of 'en, en, en'. Dat is jammer omdat het denken over wat minstens apart als geschiedenis en wat mogelijk als bijdrage van geschiedenis aan grotere gehele in de basisschool moet of zou kunnen al een heel eind verder is dan hier aangegeven wordt.

Hier wreekt zich ook, dat door de structuur van de publikatie deze drie wegen pas aan het slot van de publikatie ter sprake komen. Wanneer deze drie wegen in relatie gebracht waren met de vier 'bouwstenen', dan was duidelijker geworden op welke wijze zo'n 'bouwsteen' het beste een plaats in het schoolwerkplan kan krijgen. In verbinding met weg c) (wereldoriënterend onderwijs) wordt de paragraaf 'Aspecten van de werkelijkheid' en in relatie daarmee 'bouwsteen' 2 duidelijker. Dank zij zo'n verbinding zou de lezer ook begrip op kunnen brengen voor de opsomming op pagina 79-81, omdat deze nu ineens een lijst met mogelijkheden wordt. Zulke verbindingen worden in de publikatie niet gemaakt. 'Bouwsteen' 1 zou kunnen pleiten voor weg a), 'bouwsteen' 2 voor alle drie wegen. 'Bouwsteen' 3 op nieuw voor weg a), maar mogelijkerwijs ook voor andere en 'bouwsteen' 4 misschien weer voor alle drie.

Een hechtere samenhang tussen de schoolwerkplanparagraaf en de vorige paragrafen had de te volgen werkwijze voor schoolteams kunnen verduidelijken. Nu is dat verband en dus het zicht op een mogelijke werkwijze afwezig.

In de doelstellingsparagraaf is ook te weinig rekening gehouden met het werken aan een (deel-)schoolwerkplan. In deze paragraaf worden de aspecten van het doel stuk voor stuk op drie niveaus ('aanvankelijk', 'vervolgens' en 'tenslotte') uitgewerkt. Deze indeling zou overeen kunnen komen met de onder-, midden- en bovenbouw van de basisschool. Indien de opsteller per niveau of per bouw een overzicht gemaakt had van

uit de doelstelling voortvloeiende (leer)stof en (leer)activiteiten, dan hadden de schoolteams een concrete lijst gehad, die eenvoudig te vergelijken was met wat er in de eigen school gebeurt. Zo'n lijst zou zeer geschikt zijn voor discussies in het schoolteam.

Een extra bemoeilijkende factor is, dat de publikatie voor onderwijsgeveenden in het basisonderwijs weinig toegankelijk is. De tekst nodigt niet uit tot lezen. Wie een logische opeenvolging van onderdelen, alinea's en zinnen zoekt, raakt vaak het spoor bijster, met als gevolg dat er voor de lezer al lezend niet een totaalbeeld ontstaat.

Afgezien daarvan mist de tekst enthousiasme en overtuigingskracht. Nergens blijkt dat de opsteller gegrepen is door zijn taak om — in het belang van de kinderen — goed geschiedenisonderwijs aan onderwijsgeveenden in de basisschool te 'verkoppen'. De publikatie heeft een sterk plichtmatig karakter. Zelfs de praktijkvoorbeelden kunnen daar nauwelijks iets aan veranderen.

Samenvatting

Het geheel overziend kan geconstateerd worden, dat er een publikatie over geschiedenisonderwijs in de basisschool bestaat,

- die verrassend veel aandacht besteedt aan geschiedenis voor jonge kinderen (tot 8 à 9 jaar);
- die op het gebied van de inhoud van het geschiedenisonderwijs een aantal nieuwe ontwikkelingen in kaart brengt (althoe wel enige details vraagtekens oproepen);
- die op het gebied van geschiedenisdidactiek hetzelfde doet als vermeld staat bij de inhoud, maar dat op beide gebieden deze nieuwe ontwikkelingen onvoldoende in relatie gebracht worden met de huidige praktijk in het (basis)onderwijs;
- die op een positieve wijze inhoud geeft aan de relatie tussen geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, staatsinrichting en geestelijke stromingen, maar die zwijgt over de relatie tussen geschiedenis en aardrijkskunde;
- die niet een stimulerende functie ten behoeve van de schoolwerkplanningontwikkeling door schoolteams vervult, omdat de tekst te ontoegankelijk is en te weinig enthousiasme uitstraalt en omdat in de opzet en de uitwerking van de publikatie veel te weinig rekening gehouden is met de doelstelling van de publikatie.

December 1984

Bestuur van de sectie Pedagogische Academies — Basisonderwijs

Ideetje misschien...?

Transparanten zelf maken

Voorbeeld 1: een eenvoudig transparant: de verzuijing van de Nederlandse samenleving

Tot de vaste uitrusting van mijn lokaal behoort een overhead projector, of 'elektrisch schoolbord', zoals menig collega dit medium pleegt te noemen. Ik ben verslingerd aan dit medium, in die zin, dat het in mijn lespraktijk al zoveel onschatbare diensten heeft bewezen, dat ik u in deze rubriek, casu quo feuilleton, graag deelgenoot wil maken van mijn verschillende ervaringen. Zoals menig collega ben ik begonnen met een rol plastic en een setje overhead projectie stiften, al dan niet gevuld met watervaste kleuren en heb hele teksten, schema's, grafieken en dergelijke op de rol gekalkt. Hoe ik ook m'n best deed, het resultaat bevredigde mij niet, ondanks het feit dat tekenen en schrijven niet tot mijn slechtste vaardigheden behoren.

Een ervaring met een getekende transparant over de hollende inflatie in Duitsland ten tijde van de Weimar Republiek — avonden had ik getekend op bergen geld naar aanleiding van de prijsontwikkeling van één brood — bracht een ommekeer in mijn technieken. Dit transparant had ik namelijk op een mooie zomerse dag op de projector laten liggen. De volgende dag trof ik het totaal verbleekt aan: de bergen geld waren figuurlijk gesproken als sneeuw voor de zon weggesmolten. Vanaf dat moment ben ik al experimenterend met andere materialen tot een eenvoudige en goedkope werkwijze gekomen, en de resultaten bevredigen zeer, niet alleen om te zien, maar ook om in de klas mee te werken.

Op een van de volgende bladzijden staat een — wat ik noem — 'matrijs' van een transparant. Deze matrijs is in feite mijn werktekening die ik vooraf op een velletje A-4 papier uitwerk. De hier gepubliceerde matrijs over de verzuijing van de Nederlandse samenleving is een simpele: iedere docent kan zoiets maken. Het begrip verzuijing kun je in de les met behulp van teksten aanpakken, maar mijns inziens behoeft het ook visuele ondersteuning. Mijn leerlingen weten ruim anderhalf jaar na de 'vertoning' van deze transparant nog precies te verwoorden wat verzuijing betekent, en ondersteunen hun betoogje dan met een voorbeeld van één zuil. Kortom ik ben zeer tevreden met deze tijdsinvestering. Inhoudelijke kritiek op wat er op het transparant genoteerd staat, blijft uiteraard mogelijk.

Benodigdheden

De benodigdheden voor het maken van transparanten zijn niet kostbaar. De meeste artikelen zijn of thuis of op school wel voorradig. Een enkel ding zult u moeten aanschaffen, maar een echte aanslag op uw vakbudget zullen ze niet vormen. De basis-materialen zijn:

- a 4 paperclips,
- b één velletje transparante folie op A-4 formaat, *bij voorkeur die A-4 folie die door de fotokopieermaatschappij voor de fotokopieermachine wordt geleverd. Dit is zeer belangrijk, aangezien deze folie dikker en taaier is dan de normale.*
- c een zogenaamd afbreekmes, verkrijgbaar in elke goede kantoorboekhandel (prijs ongeveer f 5,-), merk: Edding.
- d een velletje afwijfletters. Elke goede kantoorboekhandel voert wel een redelijk assortiment in verschillende lettertypen en lettergrootten. Het verdient aanbeveling enige velletjes te kopen van zowel hoofd- als kleine letter van verschillende grootte. Voorlopig kunt u daarmee vooruit!
- e een setje gekleurde zelfklevende transparante folie. Dit heeft helaas praktisch geen enkele goede kantoorboekhandel in voorraad. U zult daarvoor op school catalogi van leveranciers van leermidde-len moeten doorbladeren om dat te bestellen. Merken onder andere Mecanorma en Letraset. Dit materiaal is wederom relatief goedkoop, en met een kleine hoeveelheid (bijvoorbeeld van elke kleur één vel) kunt u tijden vooruit! Mijn ervaring is dat de kleuren van de folie van verschillende merken onderlinge verschillen vertonen, waardoor het maken van transparanten een schitterend werk wordt, omdat je met nuances van gelijke kleuren kunt werken.
- f een setje watervaste overhead-projectie-pennen, punt M(edium) of F(ine).
- g een potlood, een lineaal, een schaar, een zachte doek, eventueel een gometje.

Werkwijze

De 'matrijs' van de transparant '*De verzuijing van de Nederlandse samenleving*' vindt u hierna op A-4 formaat afgedrukt. Er bestaan twee methoden om die matrijs op transparante folie te krijgen.

Methode I: (voor de 'luie' docent, mits beschikkende over kopieerapparatuur, waarop transparanten kunnen worden gemaakt.) Kopieer de 'matrijs' eenmaal op papier en lak met Tipp-Ex alle Kleio-'franje' weg. Druk deze 'gemodificeerde' kopie af op transparante folie, en als het resultaat bevredigend is (voldoende zwart!), volg dan de aanwijzingen vanaf punt 5 van methode II.

Kleio

de verzuiling van de nederlandse samenleving

rksp	arp chu sgp	sdap cph	vrijzinnig democratische bond	partij
rkvv	c nv	nvv		vakbond
de tijd de maasbode de volkskrant	de standaard	het volk de tribune	nrc de telegraaf handelsblad	dagblad
kro	ncrv	vara	avro vpro	omroep
rk scholen	prot. chr. scholen	openbare scholen	openbare scholen	school
rk verenigingen	prot. chr. verenigingen	algemene verenigingen	algemene verenigingen	vrije tijd

Methode II: Deze methode vraagt meer tijd en is in de meeste gevallen de enige methode om tot een goed en jarenlang te gebruiken resultaat te komen.

- 1 Leg een vel transparante A-4 folie (voor het kopieerapparaat!) op de 'matrijs' van de te maken transparant.
- 2 Fixeer het transparante folie met behulp van de paperclips op de 4 hoeken van de 'matrijs'.
- 3 Trek nu alle figuren met behulp van een zwarte watervaste of permanente overhead-projectie-pen. Trek de rechte lijnen met behulp van een lineaal.
- 4 Wrijf vervolgens de letters af van het gekozen lettertype (let op de beschikbare ruimte) en fixeer die op het transparant volgens de geleverde gebruiksaanwijzing. *N.B.: Mocht u een ander lettertype gebruiken, trek dan met potlood hulplijnen op de 'matrijs', opdat het geen 'scheef beeld' gaat vormen.*

Het afwrijven van de letters kan heel goed met potlood gedaan worden, evenals het fixeren (Er bestaan wel speciale hulpmiddelen voor, maar noodzakelijk is dit echt niet!) Fouten kunt u corrigeren door tekens voorzichtig met het mes weg te krabben!

- 5 Knip of snijdt nu ruim stukken gekleurde zelfklevende transparante folie af en leg die, na verwijdering van de bescherm laag (zuil voor zuil!) op de zuil. Wrijf deze met behulp van een zachte doek licht vast.
- 6 Snijdt nu de overvloedige gekleurde folie weg door op de zwarte lijnen te snijden.

Het oplichten van het overvloedige materiaal geschiedt met behulp van de punt van het mes. Is er eenmaal een begin, dan kunt u het gemakkelijk 'wegstrippen'. *Druk niet te hard op het mes, de transparante zelfklevende folie is namelijk uiterst dun en laat zich gemakkelijk snijden, zonder het onderliggende kopieerfolie (taai en dik!) ernstig te beschadigen.* N.B.: voor de zuilen koos ik de volgende kleuren: RK-zuil: geel (van de geel-witte kleuren van de pauselijke vlag), Prof. chr. zuil: groen (onbereide), socialistische zuil: rood, liberale zuil: blauw. De keuze van de laatste twee kleuren veronderstel ik als bij u bekend.

Door de gekleurde folie zijn de afwrijfletters voor het leven! gefixeerd. Wrijf de folie met de zachte doek nog een keer goed na.

- 7 Kleur nu de figuren op de zuilen met behulp van de permanente overhead-projectie-pennen in.

U beschikt nu over een transparant dat een leven lang mee gaat! In een volgende aflevering van Ideeetje zal ik wat gecompliceerder transparanten behandelen. Als u de techniek een beetje onder de knie heeft, is dit reuze leuk werk, met een enorm rendement.

H. van Duijnsen

RECENSIES

VAKWETENSCHAP

A.P. van Goudoever, *Angst voor het verleden*. Politieke rehabilitaties in de Sovjet-Unie na 1953. Hes Utrecht 1083, 286 blz.

Na Stalins dood zette, zo staat in onze schoolboeken, in de Sovjet-Unie een proces van destalinisatie in dat ook z'n weer slag vond in een aantal andere Oosteuropese staten, het laatste tijdens de tragische 'Praagse lente'.

Van Goudoever heeft in zijn proefschrift verslag gedaan van een uiterst nauwgezet onderzoek naar een aspect van dit proces: de rehabilitatie van de slachtoffers van de

terreur. Het boek handelt grotendeels over de Sovjet-Unie, maar het is weinig verbaazingwekkend dat juist een leerling van prof. Dittrich probeert de rehabilitatieprocessen in Tsjecho-Slowakije en de Sovjet-Unie met elkaar te vergelijken.

Voor 'de doorsnee lezer' is '*Angst voor het verleden*', ondanks de sprekende titel, waarschijnlijk te specialistisch, voor leerlingen geldt dit zeker. In de Sovjet-Unie geïnteresseerde collega's zullen het boek interessanter vinden en misschien in de drie case-studies waarmee het boek wordt afgesloten materiaal vinden om in hun lessen te verwerken (blz. 173-210). Dat neemt niet weg dat deze dissertatie met zijn zorgvuldige documentatie en overzichtelijke bijlagen vooral voor collega-specialisten geschreven is. Die zullen ongetwijfeld ook niet de minste moeite hebben met de wetenschappelijke transcriptie van het Russisch die hier gebruikt is. Niet ingewijden zullen zich weinig geholpen voelen met de aankondiging dat Trotski voortaan Trockij heet. Een vertaal-sleutel was toch wel het minste

gebaar dat naar 'gewone' lezers gemaakt had kunnen worden.

Van Goudoever concludeert dat bij alle rehabilitaties het belang van de partij de bepalende factor is geweest en niet de behoefte om op zo groot mogelijke schaal individueel eerherstel aan de miljoenen slachtoffers te verlenen.

Als uiteindelijke verklaring hiervoor biedt hij op de laatste halve bladzijde wel een erg 'sweeping statement': *'De Oktober-revolutie bracht de alleenheerschappij van de kommunistische partij die overeenkomstig de Russische autocratische tradities het ontstaan van een individualistisch rechtsbewustzijn tegenhield'*.

Zo'n vlak cliché over de ongebroken macht van eeuwenoude tradities vind ik misstaan als afsluiting van dit minutieus onderzoeksverslag. Kenners hebben een verwijzing naar lijfeigenschap en autocratie, naar de 'te late' opkomst van de burgerij niet nodig, een leek kan zich afvragen waar al dat onderzoek voor nodig was als van te voren eigenlijk al vaststond dat de Russische tradities een anders georiënteerde rehabilitatie uitsloten.

C. Bogaerts

Alexander I. Herzen, *Feiten en gedachten. Memoires 1812-1838. De arbeiderspers.* Amsterdam, 1983, 426 blz.

De vermaarde 19e-eeuwse dissident, emigrant, schrijver en uitgever van het oppositionele blad Kolokol, de Klok, dat, in Londen gedrukt en illegaal in Rusland verspreid, grote invloed uitoefende op het liberale en socialistische denken in Rusland, is met deze uitgave van vijf delen (!) in een slag voor een groot publiek toegankelijk geworden.

Dit eerste deel bevat kostelijk illustratief materiaal voor wie zich wat wil inlezen in het 19e-eeuwse Rusland — geen gek idee met de komende eindexamens voor de boeg. Ook leerlingen die niet tegen enige lettervreterij opzien kunnen er plezier aan beleven.

Herzen beschrijft in het eerste deel zijn kinderjaren, zijn studietijd aan de universiteit, zijn arrestatie, gevangenschap en eerste ballingschap in West-Siberië. Wie erin begint zal al snel merken dat zijn literaire reputatie niet voor niets voor een groot deel op deze levendige en zonder enig vertoon van dogmatisme geschreven memoires berust.

Aanbevolen.

C. Bogaerts

Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou. De Nederlandse relatie tot de Sovjet-Unie, 1917-1942.* Elsevier, Amsterdam 1985, f 54,50.

In deze Nijmeegse dissertatie wordt de vraag aan de orde gesteld waarom het zo lang geduurd heeft voordat Nederland eindelijk de Sovjet-Unie erkende. Zelfs een land als Amerika, toch niet vrij van red scare en een moralistisch aspect in zijn buitenlandse politiek, was daar al in 1933 toe overgegaan. Waarom stond ons land dan geïsoleerd aan de zijlijn te dralen?

Knapen toont duidelijk aan dat Nederland ten opzichte van het nieuwe fenomeen der Sovjets geen coherent beleid had in de beginfase. Men reageerde op ad hoc basis. Na het vertrek van de waarnemend gezant Van Oudendijk uit Petrograd in november 1918 neigt het 'beleid' naar de harde onverzoenlijke Franse lijn. De nieuwe machthebbers in Rusland maakten inbreuk op de mores, gangbaar tussen fatsoenlijke staten. Ze schonden het volkenrecht, annuleerden zomaar schulden en bedreven ongebreideld propaganda. Van de angst voor dit laatste geeft Knapen een paar fraaie staaltjes (blz. 52 en 91).

Veel belangstelling voor het nieuwe Rusland was er overigens in Nederland in het algemeen niet. De weinige keren dat de Sovjet-Unie op de agenda van de Kamer prijkte, voerde alleen links het woord. Confessionelen en liberalen deden er het zwijgen toe. Voor de eerste groepering telde het godloze karakter zwaar, voor de liberalen was erkenning de iure niet zo belangrijk zolang er maar wel op individuele basis handel gedreven kon worden. Buitenlandse zaken had dus niet te maken met een lastige oppositie. Knapen is in tegenstelling tot C.B. Wels niet geneigd de minister van buitenlandse zaken, Van Karnebeek, het epitheton ornans 'groot politicus' toe te kennen. Daarvoor was zijn 'beleid' ten aanzien van de Sovjet-Unie té zeer gekleurd door persoonlijke afkeer — ook in de informele sfeer weigerde hij in 1922 in Genua te spreken met Litwinow — en té schuchter, fantasieloos en legalistisch. Met ongebroken tegenzin ging hij voort de erkenning van de Sovjet-Unie de iure te blokkeren. Als de Sovjet-Unie in 1934 toegelaten wordt tot de Volkenbond stemt Nederland tegen. Echter zo fantasieloos dat het te hoop gelopen confessionele aktiewezen — ds. Krop en pater De Greeve — vindt dat Nederland in zijn functie als christelijk gidsland is tekort geschoten. Pas in 1942 ging Nederland onder druk van de oorlogsomstandigheden over tot erkenning. Zelfs Gerbrandy en Wilhelmina legden zich hierbij neer: de kogel was door de kerk.

Helder laat Knapen in dit boek zien dat de lange traditie van neutraliteitspolitiek, gekoppeld aan de verzuilde verhoudingen van

het interbellum met de socialisten tot 1939 in de wachtkamer en een adellijke coterie beleidsmakers op buitenlandse zaken geen geschikte voedingsbodem opleverden voor een sprankelend, initiatiefrijk buitenlands beleid. Tot slot een kanttekening. Waarom de vrij plotselinge sprong van 1934 naar 1942? Is de Sovjet-Unie niet meer ter sprake geweest in bijvoorbeeld de cruciale periode 1936-1939? Of maakten de afschuif over de Moskouse Processen en de rol van de Sovjet-Unie in de Spaanse Burgeroorlog elke zinnige discussie bij voorbaat overbodig? Los van deze vraag, een prima, goed geschreven boek. Van harte aanbevolen.

F.R. Kat

A.A. de Jonge, *Stalinistische herinneringen.* Kruseman, Den Haag 1984, prijs f 24,50.

In dit boek beschrijft de auteur, bekend door zijn dissertatie *Crisis en critiek der democratie*, zijn persoonlijke herinneringen aan de CPN in de stalinistische periode 1945-1964. Dit laatste jaartal markeert zijn bedanken als lid van de partij. De val van Chroestjow en de reactie van de CPN daarop maakten definitief een eind aan een lang proces van toenemende twijfel aan de praktische haalbaarheid van de communistische theorie.

Met enige reserve begon ik aan dit boek. Het zou wel weer een werkje van een verbitterde renegaat zijn die, met de wijsheid achteraf in pacht, trappen uitdeelt naar zijn vroegere politieke vrienden. Waarschijnlijk geheel in de trant van J. de Kadet die in zijn *Uit mijn communistentijd* voortdurend allerlei mensen persoonlijk bezwaddert. Of in de stijl van G.K. van het Reve, die in zijn verhaal *Haringgraten* de voorhoede van het proletariaat, die het reviaans ouderlijk huis frequenteerde, beschrijft als 'een geconcentreerde verzameling ontevreden mensen' en daar de constatering aan toevoegt 'het percentage, onder de partijgenoten, van bulstenaren, horrelvoeten, asthma- en teringlijders, bezeten en querulanten was buitengewoon hoog'.

Bij De Jonge is gelukkig geen sprake van het beschrijven van het communistische wereldje als een Breugheliaanse optocht. Wat sympathiek overkomt, is het relativeren van zijn standpunt in allerlei kwesties. Sans rancune nam hij afscheid. Misschien verwachtte hij te veel vernieuwingsgezindheid in de partij en in de partijtop na 1956 door zijn eigen contacten met vernieuwers. Het boek zou aan zeggingskracht gewonnen hebben als De Jonge over bronnenmateriaal had beschikt. Door de in de partij heersende angst voor spionitis heeft hij echter alles vernietigd. Toch heeft hij een goed leesbaar boek geschreven. Tot slot één kritische kanttekening. Natuurlijk bevond de CPN zich vanaf 1947 in een volledig geestelijk

isolement. Dat lijkt me echter ook het geval voor de jaren dertig. In het verzet werd het doorbroken om in verhevigde mate terug te keren, kort na de oorlog. Het was en bleef kluiven op een buitenbeen.

F.R. Kat

Z.R. Ditterich, B. van Naarden en H. Renner (red.), *Knoeien met het verleden*. Spectrum, Aula paperback 82, Utrecht/Antwerpen 1984, 192 blz., f 19,90.

Bepaalde boeken uit de eigen boekery blijven vertederend wekken. Voor mij zijn dat de eerste pockets van de Prisma- en Aula-reeks die ik van mijn karig zakgeld als gymnasiast kocht. Nog steeds kan ik ze ter hand nemen en constateren dat de eraan toegekende kwaliteit geen mythe is: de Prisma-reeks gaf ooit literatuur uit en in de Aula-reeks verschenen wetenschappelijke werken van meer dan efemere kwaliteit. Van de pretentieuze erfgenaam nummer 82 van de Aulapaperbacks kan niet veel meer gezegd worden dan dat hij 'aardig' is. Het was een 'leuke' gedachte om een aantal geschiedvervalsingen waarvan je als historicus het fijne niet afweet, bij elkaar te zetten.

Het geslaagde zijn de afzonderlijke, bewuste gevallen van misleiding: de Piltdownmens, de Donatio Constantini en de Ossian van Macpherson. De schrijvers van betreffende stukken zijn ook duidelijk geïnspireerd: soms gebruiken ze de echte detective-stijl: 'Woodward bijvoorbeeld is een verdachte, maar... Zou Teilhard de Chardin het gedaan hebben?...' Minder aansprekend zijn de diffuse onderwerpen: valse inscripties in oudheid en renaissance, oude handschriften uit Bohemen en het erbarmelijk stuk over bolsjewistische geschiedvervalsing.

Bij alle verscheidenheid van dertien onderwerpen van de hand van even zoveel auteurs is een gelukkig verbindend element de aandacht voor de behoeften waarin de vervalsingen of mystificaties voorzagen: nationalisme (van Schotten, Tsjechen, Friezen) werd gevoed door oude handschriften. Dagboeken van Mussolini en Hitler moesten de andere kant van dictators laten zien.

Het boek zou gewonnen hebben aan aantrekkelijkheid als enige facsimile's waren toegevoegd.

Knoeien met het verleden is zeker geen must voor de leraar-historicus: misschien kan hij er wat aardige anekdotes aan ontleenen voor het fameuze laatste uur voor de vakantie.

Anton J.L. van Hooff

John Löwenhardt (redacteur), *De Russen en oorlog*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1985, Aula 763, f 14,90.

'De Russen willen geen oorlog' zegt Jevgeni Jevtoesjenko. 'Hij zal wel gelijk hebben, maar helaas hebben de Russen niets te willen.' Zo besluit John Löwenhardt het onder zijn redactie verschenen *De Russen en oorlog*. In negen artikelen wordt deze uitspraak geïllustreerd.

Janine Jager inventariseert de reacties van het Sovjet-publiek op de diverse Russische interventies. Uit de aard der zaak gebaseerd op fragmentarisch bronnenmateriaal, maar ondanks alle denkbare reserve schokkend. Schokkend omdat duidelijk wordt dat in de Sovjet-Unie nog maar nauwelijks een onderdrukte oppositie bestaat. De publieke opinie is verlamd.

De vergelijking die Wil van den Bercken trekt tussen de Sovjet-dictatuur en een doorsnee militaire dictatuur, valt ook al weer in het nadeel van de Sovjet-Unie uit (voorzover van nadeel sprake is bij twee kwaden). De Sovjet-dictatuur nationaliseert de persoonlijkheid en draagt geen opgefokte militair-patriottische houding uit, maar een ethiek van de haat. Ook dit weer treffend geïllustreerd met een lijstje van 39 kwalificaties van het geschrift van de burgerlijke pers. Kwalificaties, niet van boze brieven-schrijvers, maar van het regeringsorgaan Izvestia (p. 57). Daarbij is het dan verbazend dat in de publieke opinie een vijandbeeld als ons 'de Russen' niet echt leeft.

Otto Verberne behandelt de Russische geschiedschrijving met betrekking tot het thema 'oorlog'. Te mooi om hier te verklappen, is de Russische rechtvaardiging van de annexatie van oostelijk Polen in '39 (p. 74).

Het mooiste hoofdstuk is dat over de Russische oorlogsroman (Sjifra Herschberg). Niet alleen een pandemonium van 'Feldwebels, opgeblazen van het bier' en de dood-enkele goede Duitser, ook een lijstje van in het Nederlands vertaalde oorlogsromans. Arthur Langeveld neemt in een vrolijk hoofdstuk de door de sovjetpers gebezigde 'krijgshaftige taal' op de korrel. Alleen al de hier vertaalde juweeltjes van agrarische agitprop die de Russische copywriters uit de pen vloeien, maken aanschaf van het boekje verantwoord. Laat één keer een heldhaftige, onbaatzuchtige stalen kolonne de katoenooft binnenhalen en u merkt dat geschiedenis toch een literair vak is. Ook hier weer een woordenlijst voor de echte horizontaal.

Martin van de Heuvels beschrijving van de militaire vorming van de sovjetjeugd is voer voor irenologen. We moeten er maar op hopen dat de sovjetjeugd net als de MacDonaldjeugd voor dit vak op een mager zetje mikt (p. 121). Interessant is de rol die

premlitaire vorming kennelijk speelt als instrument der russificatie.

Vervolgens tracteert Ben de Jong ons op de wederwaardigheden van de dienstplichtig soldaat. Lectuur die vage associaties oproept met Catch 22, maar treuriger. Dat moet ook wel met een soldij van 3 roebel 50 per maand. Een aparte paragraaf gewijd aan ethnische tegenstellingen doet vermoeden dat ook in de Sovjet-Unie de multiculturele samenleving nog op zich laat wachten.

Het laatste hoofdstuk over pacifisme en vredesbewegingen is van de hand van Hans Driessen. 'Strijd voor de vrede' luidt de paradoxale titel. Prettig is dat de regering van de Sovjet-Unie ook voor vrede strijdt, minder prettig dat definities van vrede, zoals die van imperialisme, nogal van inhoud verschillen. Jammer is dat het boek geen paragraaf wijdt aan de economische kant van het militair-industrieel complex, aan de feitelijke militaire kracht van de Sovjet-Unie, die immers ook staat of valt met de kwaliteit van de 'hardware'.

Wellicht dat een vermeerderde editie ook als grote Aula zou kunnen worden uitgegeven. Mij dunkt dat er in die reeks minder belangwekkende boeken zijn uitgegeven.

C. Salzman

Lisette Lewin, *Van Gorkistraat naar Beer-Sheva. Op reis in Rusland en Israël.* Van Gennep, 1985, prijs f 34,50.

Voor lezers van de Volkskrant zullen de reportages die de free-lance journaliste Lisette Lewin maakte over haar reizen naar de Sovjet-Unie (1983) en Israël (1984) niet veel nieuws bevatten. Bundeling in boekvorm vereiste actualisering en soms toevoegingen.

De rode draad die beide reisreportages met elkaar verbindt, is de beschrijving van het lot van de joden in de Sovjet-Unie en de sfeertekening over het moeilijke bestaan van de Russische joodse immigranten in Israël. Wat ook in haar beschrijving van het in de Sovjet-Unie vigerende anti-semitisme weer opvalt, is de persoonlijke tragiek voor de jood die het waagt een uitreisvisum voor Israël aan te vragen. De refusenik raakt zijn of haar baan kwijt en verkeert vaak jaren in martelende onzekerheid of het zal lukken de Sovjetstaat te verlaten. Als het dan plotseling toegestaan wordt, is de vertrektermijn zo krap bemeten dat óf alles achtergelaten moet worden óf voor een appel en een ei van de hand gedaan moet worden.

Enmaal in Israël komt het land hard en meedogenloos over. Het klimaat, de taal, alles is anders. Heimwee slaat toe. Nergens in Israël hoorde Lisette Lewin een goed woord over de Russische immigranten: ze zouden lui zijn, brutaal en met hun verslaaftheid aan de inhoud van de wodka fles

de overbrengers van het alcoholprobleem in de joodse samenleving.

Voor die collega's die als 'tussendoortje' van een goede reisreportage houden van harte aanbevolen. Het is uiteraard vlot geschreven en laat zich ook door een groot aantal vermakelijke anekdotes plezierig lezen.

F.R. Kat

SCHOOL EN DIDAKTIEK

***Kroniek van de twintigste eeuw.* Elsevier, Amsterdam-Brussel 1985, prijs f 129,50 (ook wel f 99,50).**

Bij dit boek met zijn meer dan duizend bladzijden en zijn gewicht van bijna vier kilo schoon aan de haak mag gerust gesproken worden van een superzwaargewicht. Een keur van journalisten en historici uit Noord en Zuid heeft aan de totstandkoming van dit zwaarlijvig opus meegewerkt. Ieder schijnt als studieobject een 'land' toebedeeld te hebben gekregen. In de vorm van heldere artikelen, bondig geschreven, diende de periode 1900-1985 de revue te passeren.

Al lezend en bladerend moet ik zeggen dat men daarin wel geslaagd is. De leesbaarheid van het boek wordt bovendien duidelijk vergroot door de onderverdeling in maanden. Op elke bladzijde bevindt zich een kalendarium met de hoogtepunten uit de betreffende maand. Daaromheen zijn de artikelen gegroepeerd, beginnend met de Britse nederlaag bij Spionkop tegen de Boeren tot en met de giframp in het Indiase Bhopal.

Hoewel de methode niet zo nieuw is — 'Krant in de Klas' — als het wervend woord van de uitgever suggereert, worden nu reeds als voorschot op het succes vervolprojecten aangekondigd. In de vorm van jaarboeken zal de twintigste eeuw worden volgeemaakt.

Daarnaast schijnt er een gat in de markt te zijn voor een 'Kroniek van de Mensheid' (Wereldgeschiedenis tot 1900) en een 'Kroniek van de Nederlanden'. Boekenkasten zullen gaan steunen onder deze lijvige folianten. Gelet op de prijs waag ik te betwijfelen of deze werken als de befaamde warme broodjes over de toonbank zullen gaan. Het in dit soort boeken zo belangrijke register vertoont toch merkwaardige lacunes. Iemand met een morbide sportieve belangstelling voor het stadion binnenwaggelen van marathonlopers komt niet aan zijn trekken. Tevergeefs zal hij de trefwoorden Olympische Spelen of marathon zoeken. Jammer, want zo ontgaat hem/haar de martelgang van de Italiaanse marathonwinnaar van 1908. Ook is soms de beschrijving van gebeurtenissen of de ondertiteling van plaatjes ofwel erg summier ofwel erg slor-

dig. Té summier is bij de beschrijving van het beroemde tiende partijcongres van de CPSU in 1921 het niet-vermelden van het verbod tot georganiseerde fractievorming. Slordig is bij de afbeelding van het partijbestuur van de SDP de opmerking dat Gorter in het midden zit. Centraal zit natuurlijk Wijnkoop en de man met de keurige hoed op de achtergrond, ja dat is Herman Gorter.

F.R. Kat

Z.R. Dittrich en A.P. van Goudsoever, *Sovjetrusland: 1917-1953.* Uitg. Hes, Utrecht 1985, prijs f 35,—.

In het voorwoord wordt gesteld 'dat nu de geschiedenis van de Sovjet-Unie examstof op de middelbare scholen gaat worden het dringend gewenst is om in de behoefte aan informatie te voorzien.' Toch komt het mij voor dat de gemiddelde leraar, die natuurlijk al sinds jaar en dag veel aandacht besteedt aan de geschiedenis van Rusland in de vorige en in deze eeuw weinig nieuwe informatie zal aantreffen. Ook wreekt zich soms de wording van het boek. Het is een proces van nijver schaven en polijsten aan een grote hoeveelheid — her en der verschenen — artikelen geweest. In het begin (blz. 22) zal de belangstellende lezer zich dan ook afvragen wat het radicale kadettenprogramma nu eigenlijk inhield en waar de troedoviki in het politieke krachtenveld thuishoren.

Het meest interessant vond ik de biografische tracering van Stalins politieke handelen. Voortdurend worden verschillende visies met elkaar vergeleken. Voor mij was nieuw de onbetekenende rol van Stalin in oktober 1917 te zien 'als een kwestie van onderlinge rolverdeling' (blz. 106). Bij het eventueel mislukken van de geplande staatsgreep zou Stalin, de gelouterde ondergrondse conspirator, de reorganisatie van de partij op zich dienen te nemen.

Het laatste onderdeel van het boek, getiteld 'Consolidatie en confrontatie 1945-1953', is met zijn vier bladzijden wel erg summier uitgevallen. Allerlei ontwikkelingen worden wel aangestipt maar niet uitgewerkt.

Ondanks de kritiek ligt de betekenis van het boek natuurlijk in het feit dat er nu in het Nederlands een goed overzichtswerk is verschenen over een boeiende periode uit de geschiedenis van de Sovjet-Unie.

F.R. Kat

Robert Massie, *Nicolaas en Alexandra. De laatste jaren van het Russische keizerrijk.* Elsevier, Amsterdam 1985³, 526 p. Vertaling J. van Heerden. Oorspr. titel: *Nicholas and Alexandra*, New York, 1967.

Nicolaas en Alexandra van Robert Massie is geen gewone biografie. Het is niet de bio-

grafie van een persoon maar van een gezin: Nicolaas II, de laatste Russische tsaar, zijn vrouw en hun vijf kinderen. Het boek heeft een zeer uitgesproken en zeer discutabele probleemstelling. Volgens Massie werd het einde van het keizerrijk bepaald door een toeval: Alexis, de enige zoon van Nicolaas en Alexandra, geboren in 1904, leed aan hemofilie. De wanhopige moeder zocht hierbij de steun van de mystogoog Gregorius Raspoetin. Dit *'heeft de val van de Russische dynastie zo niet veroorzaakt dan toch in ieder geval bespoedigd'* (p. 9).

Nicolaas en Alexandra leest als een roman en is zeker in staat de interesse van scholieren en van anderen in de Russische revolutie te stimuleren. Het doet geen geweld aan de bekende feiten en is voorzien van annotatie en bibliografie. Het is te hopen dat het lezen van dit boek zal leiden tot bezinning over belangrijke historische vraagstukken. Moet de revolutie inderdaad gezien worden als een eigenaardig soort sprookje, een sprookje dat slecht afliep? Waren toevallige omstandigheden binnen het keizerlijke paleis belangrijker factoren in de loop van de revolutie dan brede maatschappelijke ontwikkelingen? Ik vind van niet. Aan het begin van de twintigste eeuw was Rusland zeer aan verandering toe. De maatschappelijke consequenties van de Eerste Wereldoorlog en niet de ziekte van Alexis hebben er toe geleid dat de veranderingen die in Rusland toch al op de agenda stonden een zeer radicale wending hebben genomen.

Catherine Salzman

A. van Hulzen, *De wereld van eergisteren*. Kruseman, 's-Gravenhage 1983, 287 pag., f 29,50.

Van Hulzen heeft al heel wat publikaties op zijn naam staan. Boeken over 'zijn' geliefde Utrecht bijvoorbeeld, maar ook boeken die indirect en direct van belang zijn voor het geschiedenisonderwijs. Een indirect voorbeeld is *Een halve eeuw van vooruitgang*, een boek over allerlei aspecten van het leven in Nederland in de periode 1850-1900: de verlichting, de fiets, de tram, de post, de cholera... Een zeer bruikbaar boek voor lesvoorbereiding. Een direct voorbeeld is zijn speciaal voor het onderwijs geschreven tweedelinge werk *Vaderlandse geschiedenis*, dat opvalt door de afwisseling van politiek-militaire hoofdstukken door hoofdstukken over het dagelijks leven.

Ook Van Hулzens nieuwste boek *De wereld van eergisteren*, te beschouwen als een soort vervolg op *Een halve eeuw van vooruitgang*, biedt qua stof weer een combinatie van politiek-militaire- en dagelijks leven-onderwerpen. Ditmaal over de periode 1900-1920. De ondertitel luidt dan ook 'Nederland tussen de jaren 1900-1920'.

Men vindt er gegevens over de drankwet van 1904, over de komeet van Halley, over de verlichting en de bioscoop, maar ook over Sarajewo en de Eerste Wereldoorlog, over de kiesrechtstrijd en over Troelstra's revolutiepoging in 1918.

Het is een mooi gebonden boek, rijk geïllustreerd. Voorzien van een persoonsnamenregister en een literatuuropgave. Het bevat een schat aan gegevens over de periode 1900-1920, vaak in de vorm van ooggetuigenverklaringen. Een belangrijke 'bron' voor voorbereiding van lessen over de periode.

Door de vrij losse hoofdstukkenstructuur — oorspronkelijk verschenen de hoofdstukken als afleveringen in het tijdschrift *De Vacature* — en de vele, lange citaten is het meer een naslagwerk dan een fijn leesboek. Een tekort is het ontbreken van een zaaknamenregister en van bronvermeldingen bij de citaten. Desalniettemin is het boek geschikt voor de personeelsbibliotheek van de basisschool en voor de leerlingenbibliotheek in het voortgezet onderwijs.

C.G. van der Kooij

kleio

nummer 9/85
pagina 28

KLEIO KRANT

Pedak/Basis- onderwijs

Bestuurssamenstelling

Het bestuur vergaderde voltallig op 12 september 1985. Centraal stonden in deze vergadering de samenstelling van het bestuur en de plannen voor het studiejaar 1985-1986. Magdaleen Kingmans wil het bestuur over enige tijd verlaten en zich verder inzetten voor de organisatorische activiteiten rondom de bijeenkomsten van de regio Noord van PEDAK-BASIS-ONDERWIJS. Fred Piek is bereid om haar secretariaatswerkzaamheden over te nemen. Verder is er gesproken over een wijziging in het voorzitterschap en over de afvaardiging naar het Algemeen Bestuur van de vereniging. Ten aanzien van de bestuursactiviteiten zijn er allerlei voorstellen gedaan, die in de volgende vergadering op 23 oktober naar prioriteit geordend zullen worden in een activiteitenplan. Hierover meer in de volgende *Kleio*.

Regio's

Vorig jaar is een begin gemaakt met een omvangrijke operatie: de regionalisering van PEDAK-BASISONDERWIJS. Het eerste begin is moeilijk, maar het nut van dergelijke bijeenkomsten, waarin we elkaar 'bijscholen', wordt algemeen erkend. Of, zoals een collega het na een bijeenkomst van de regio-Noord verwoordde: 'ik heb het idee, dat ik weer een heleboel bijgetankt heb'.

In verband met de vele organisatorische problemen rondom regio-bijeenkomsten heeft het bestuur van PEDAK-BASISONDERWIJS op 23 oktober de contactpersonen voor de regio's uitgenodigd om ervaringen uit te wisselen en elkaar van adviezen te dienen. Voor regio-West is inmiddels een

bijeenkomst uitgeschreven. Regio-Noord is al bijeengewoest. Centraal stond in deze bijeenkomst het jonge kind en geschiedenis. Ondergetekende hield een inleiding over de verschillende bedoelingen, die je als onderwijsgever hebt met kinderen tot negen jaar en kinderen vanaf negen jaar. Hij deed voorstellen hoe je aan die bedoelingen voor kinderen tot negen jaar kunt werken. Daarbij ruimde hij uitgebreid plaats in voor prentenboeken over tijd en verandering. Verder werd er uitgebreid uitgewisseld: zowel mondeling als schriftelijk.

De meeste collega's in de regio-Zuid zijn betrokken bij een werkverband binnen het Katholiek Pedagogisch Centrum van geschiedenis- en aardrijkskundedocenten, met vrijwel dezelfde doelstellingen als die van de regio's elders. Dit werkverband is reeds enige keren bijeen geweest en zal ook in dit studiejaar de werkzaamheden voortzetten.

Nieuwsbrief

Er wordt gewerkt aan de samenstelling van een tweede 'Nieuwsbrief', met inhoudelijk het accent op PABO II (en III). De supervisie van dit nummer van de 'Nieuwsbrief' is in handen van Magdaleen Kingmans, bij wie men terecht kan voor vragen en adviezen (050-132787).

Oproep

In verband met het feit, dat zowel Wietse Blink als Magdaleen Kingmans hun werkzaamheden voor PEDAK-BASISONDERWIJS hebben beëindigd zijn er vacatures in ons bestuur. Wie geïnteresseerd is in deze werkzaamheden en bereid is om eenmaal per maand te vergaderen en daarnaast activiteiten te ontplooiën, die betrekking hebben op het geschiedenisonderwijs in de basisschool en in de PABO, kunnen zich melden bij ondergetekende (De Hulst 53, 9301 PC Roden, tel. 05908-18947). Zowel kandidaten, die werkzaam zijn in de PABO als in het basisonderwijs, zijn welkom. Uitvoering van de werkzaamheden voor PEDAK-BASISONDERWIJS door PABO-docenten is op verschillende PABO's geaccepteerd als werkzaamheden, die vallen binnen de bodemformatie.

Cees van der Kooij

Historische leesportefeuille

Bij het begin van het komende jaar zullen er enkele plaatsen open zijn bij de historische leesportefeuilles. Deze staan onder auspiciën van de VGN. Er zijn drie groepen, ieder van ongeveer tien deelnemers. De mappen met tijdschriften rouleren binnen elke groep.

De bedoeling is, u te helpen bij het bijhouden en uitbreiden van uw vakken. Wij gaan er van uit dat u al één of meer Nederlandse historische tijdschriften leest en stellen u nu in de gelegenheid, geregeld kennis te nemen van een vijftal buitenlandse periodieken. De artikelen en literatuuroverzichten en boekbesprekingen houden u op de hoogte van de nieuwste inzichten in het buitenland op uw vakgebied.

De inhoud van de portefeuilles bestaat uit:

- *Historische Zeitschrift*, het belangrijkste Duitse tijdschrift, dat alle perioden van de geschiedenis bestrijkt;
- *History*, het orgaan van de English Historical Association, eveneens algemeen gericht;
- *Revue Historique*, een der belangrijkste Franse vaktijdschriften;
- *Past and Present*, met artikelen waarin de nieuwere tendenzen in de geschiedschrijving op de voorgrond staan;
- *Journal of Contemporary History*, dat zich richt op de jongste geschiedenis.

De deelnemers ontvangen buiten de zomervakantie ongeveer eenmaal per vijf weken een map met twee of drie van deze tijdschriften. De leestijd is vier weken. De prijs is f 67,50 per kalenderjaar. Bovendien is de porto voor de doorzending naar de volgende lezer voor uw rekening. U kunt de kosten als verwervingskosten aftrekken van de inkomstenbelasting. Zou u een eigen abonnement op deze tijdschriften nemen, dan zou u ongeveer f 650,- per jaar moeten betalen.

U kunt u als deelnemer opgeven of nadere inlichtingen vragen bij de ondergetekende. Maar meld u alleen aan, als u weet dat u de zelfdiscipline kunt opbrengen om de mappen steeds op tijd door te zenden. Zo niet, dan zouden er

vertragingen en opstoppen ontstaan, die de andere deelnemers veel moeite en ergernis geven.

Dr. J. Swart
Lindelaan 20
9404 KS Assen
Tel.: 05920-14591

Conferentie Vrouwen- geschiedenis

Van 24 tot en met 27 maart 1986 wordt in de Oudemanhuispoort te Amsterdam de International Conference on Women's History gehouden.

Tientallen sprekers uit binnen- en buitenland zullen lezingen houden over uiteenlopende onderwerpen betreffende vrouwen-geschiedenis. Het congres bestaat uit een aantal grotere lezingen en 'workshops' met mogelijkheid tot discussie. De voertaal van het congres is Engels.

Vóór het congres zal een uitgebreide congresbundel aan de deelnemers toegestuurd worden.

Aanmeldingsformulieren kunnen aangevraagd worden bij:

International Conference on Women's History
Herengracht 286, kamer 109
1016 BX Amsterdam
Tel.: 020-5252617
(maandag tot en met woensdag)

De vrouw in het Rijk van de Farao's

Het Commissariaat-generaal voor de Internationale Culturele Samenwerking van de Vlaamse Gemeenschap organiseert in de maanden december 1985, januari en februari 1986 de tentoonstelling De vrouw in het rijk van de farao's.

Het thema van de tentoonstelling is nauw verbonden met de Egyptische kunst. Het beeld van de vrouw vormde voor de kunstenaar uit het rijk van de farao's een kristallisatiepunt van alomvattende volmaaktheid.

De drieduizend jaar oude geschiedenis van de oude cultuur der

Nijlvallei loopt als een rode draad doorheen de hele tentoonstelling. Het fenomeen vrouw is niet chronologisch, maar typologisch uitgewerkt doorheen thematische onderwerpen als gezin, moederschap, rechtspraak, eredienst en religie, politiek, arbeidswereld, cosmetica, mode, sieraden, godenwereld en kunst. Door al deze afzonderlijke thema's loopt als leidmotief het verbazingwekkende feit van een verregaande gelijkstelling van man en vrouw, die via het medium tentoonstelling ideaal tot uiting komt.

Ikonografische en stilistische analyse van de standbeelden en reliëfs brengt ons tot een verbazingwekkend helder inzicht in de sociale en culturele verhoudingen. Het thema 'vrouw' slaat op elk leefmilieu, waardoor deze tentoonstelling een globaal beeld geeft van Oud-Egypte; overzichtelijk dank zij de duidelijk omschreven aspecten en daardoor wellicht veel leerzamer en indrukwekkender dan een overzicht met het accent op het algemene.

De tentoonstelling kwam tot stand door de samenwerking van het Haus der Kunst, Staatliche Sammlung Ägyptischer Kunst, München, en de Egyptische Organisatie voor Oudheden te Kaïro. De opbrengst van deze wereldtoernee komt ten goede aan de nieuwbouw van het Egyptische Nationale Museum in Kaïro.

Plaats: Koninklijke Musea voor kunst en geschiedenis, Jubelpark 10, 1040 Brussel

Periode: 30 november 1985 – 28 februari 1986
gesloten op woensdag 25 december en 1 januari 1986.

Openingsuren: dagelijks van 10 tot 17 uur, uitgezonderd 's maandags enkel toegankelijk voor scholen; 's woensdags geopend tot 21 uur.

Toegangsprijzen: 150 BF voor volwassenen; 100 BF voor groepen (vanaf 20 personen), studenten, C.J.P.-pas, dienstplichtigen, en personen derde leeftijd; 75 BF voor schoolgroepen (tot 18 jaar). Privé-nocturnes mogelijk op aanvraag.

Gidsen: (op aanvraag) voor groepen vanaf 20 personen). 500 BF voor scholen; 700 BF voor volwassenen; 800 BF op zaterdag, zondag en woensdagavond.

Catalogus: 200 blz., alle objecten in kleur: 450 BF.

Affiche: 60 x 40 cm, in kleur: 100 BF.

Spoorwegen: B-trein (min. 2 x 40 km) plus tentoonstelling = halve prijs.

Inlichtingen: Indien U dringend uitgebreide inlichtingen en foto's nodig hebt, gelieve deze aan te

vragen op het
Commissariaat-generaal voor de
Internationale Culturele Samen-
werking Dienst Tentoonstellingen
Trierstraat 100
1040 Brussel
Tel.: 02/230.12.25.

Naar de VS

Voor onderwijzers, leraren en schoolleiders (en partners) organiseert de American Host Foundation drie oriëntatie reizen/verblijven bij gastgezinnen in de Verenigde Staten.

Data:

1 juli – 28 juli, 1986

15 juli – 11 augustus, 1986

5 augustus – 1 september, 1986

Kosten:

variërend per regio:

Regio I: \$1,050.00: Massachusetts, Connecticut, Rhode Island, New York, New Jersey, Pennsylvania.

Regio II: \$ 1,150.00: West Virginia, Maryland, Delaware, Virginia, Ohio, North Carolina, District of Columbia.

Regio III: \$ 1,350.00: South Carolina, Georgia, Florida, Alabama, Louisiana, Illinois, Wisconsin, Michigan, Minnesota.

Regio IV: \$ 1,390.00: California, Oregon, Washington, Nevada, Arizona, Wyoming, Oklahoma, Texas.

– vervoer van woonplaats naar centrale opstapplaats in Europa (Amsterdam, Parijs, Frankfurt of Hamburg).

Programma:

– vliegreis naar dichtstbijzijnde grote stad in de Verenigde Staten.
– verblijf in hotel gedurende één of twee nachten, of onmiddellijke doorreis naar het gastgezin.

– vervoer naar gastgezinnen:

Regio I en II: bus en trein;

Regio III en IV: vliegtuig en bus.

– verblijf bij twee of drie gastgezinnen.

Selectie:

– geschiedt door middel van een interview in het Engels in Amsterdam of Den Haag.

Aanmelden:

– vóór 1 januari 1986: selectiegesprek in januari/februari.

Aanmeldingsformulieren verkrijgbaar bij United States Embassy, Cultural Affairs Office
Lange Voorhout 102
2514 EJ Den Haag
tel.: 070 – 624911

Lesbrief Drentse geschiedenis

M.A.W. Gerding, *Drenthe in de oorlog*. Assen 1985, ISBN 90-71246-01-9, prijs f 4,40.

Begin 1985 verscheen een lesbrief over de Drenthse geschiedenis, een eerste aanzet om te voorzien in de leemte die er is van geschikt materiaal voor het voortgezet onderwijs over de regionale geschiedenis. Het onderwerp van deze lesbrief is: de NSB in Drenthe en Drenthe in oorlog. De lesbrief is samengesteld door de provinciaal historicus van Drenthe, drs. M.A.W. Gerding, en bestemd voor met name de hogere klassen van het voortgezet onderwijs.

De lesbrief bestaat uit een map met de volgende katernen:

– een basistekst over de jaren 1920–1945 in Drenthe met een algemeen verhaal en twee hoofdstukjes over de boerenbond; 'Landbouw en Maatschappij' en 'De NSB in Drenthe' (8 p.). Deze tekst is bestemd voor alle leerlingen.

– zeven thema's die elk wat dieper op een facet ingaan: verkiezingsuitslagen NSB; opvattingen van 'Landbouw en Maatschappij'; collaboratie; verzet; kamp Westerbork; hongertocht in Drenthe; bevrijding.

De thema's bestaan vooral uit bronnen zoals brieven, krantenartikelen, spotprenten, fragmenten uit boeken e.d. en variëren in grootte van 3-8 pp.

– twee leesteksten: een beschrijving van onderduiken in Drenthe en een verhaal over de dochter van een NSB'er.

– een blad met vragen en opdrachten voor de leerlingen (plus literatuurwijzer)

– een docentenhandleiding met een korte inleiding over de lesbrief en de antwoorden op de leerlingenvragen plus bronvermelding.

Het geheel is op A4-formaat. Een prima initiatief dat hopelijk een vervolg krijgt!

H. Mulkens

Opstelwedstrijd

Europa op het spoor

Omdat reizen een goede manier is om elkaar in Europa beter te leren kennen, organiseren het Nationaal Comité Nederland van de Europese Culturele Stichting en de Nederlandse Spoorwegen een opstelwedstrijd over een aantal Europe-

se onderwerpen, waarbij de winnaars kans maken op een maand gratis sporen door Europa. Het Nationaal Comité Nederland vertegenwoordigt de Europese Culturele Stichting in Nederland. Doel van deze Stichting is de samenwerking in Europa op tal van gebieden te bevorderen, waaronder kunst en cultuur, onderwijs, maatschappelijke vraagstukken, internationale betrekkingen, het milieu en de media, door middel van subsidieverlening en een netwerk van Europese onderzoeksinstituten.

NS sponsort het project ter ondersteuning van de rol van de spoorwegen in een verenigd Europa.

De wedstrijd is bestemd voor Nederlandse jongeren van 17 tot en met 25 jaar.

Deelnemers en onderwerpen zijn verdeeld over twee leeftijdscategorieën:

Deelnemers leeftijd 17 (op 1.4.1986) tot en met 21 jaar (op 1.4.1986):

- Op reis in Europa in het jaar 2000
- Het Europa van mijn ouders
- Het Europa van mijn kinderen
- Hoe groot is mijn eigen Europa?
- Samen optrekken in Europa

Deelnemers leeftijd 21 (op 2.4.1986) tot en met 25 jaar (op 1.9.1986):

- Op reis in Europa in het jaar 2000
- Europa, samenwerking of tegenwerking?
- Europa, bijdrage tot oorlog of vrede?
- Europa, oplossing of probleem?
- Europa, voor- of achteruit?

Het opstel mag maximaal 3000 woorden lang zijn.

De opstellen moeten in tweevoud, anoniem en getypt worden ingezonden, vergezeld van een geslo-

ten envelop die gegevens bevat over de deelnemer (naam, adres en geboortedatum). Op die envelop tevens de titel van het opstel vermelden. De sluitingsdatum is 1 april 1986.

Inzendingen sturen naar:
Nationaal Comité Nederland van de Europese Culturele Stichting
Jan van Goyenkade 5
1075 HN Amsterdam

De prijzen

De vier winnaars ontvangen ieder TWEE INTERRAIL KAARTEN voor een maand 'sporen' door Europa, met voor iedere reiziger een reisbeurs van f 500,—.

Een aantal troostprijzen zal bestaan uit Tienertoer- en Benelux Tourrail-kaarten.

De prijsuitreiking vindt plaats in mei/juni 1986.

Overige deelnamevoorwaarden

- a het opstel moet origineel zijn en mag dus niet eerder zijn gepubliceerd of uitgegeven.
- b Al diegenen, die aan de wedstrijd hebben deelgenomen ontvangen bericht over de uitslag, ongeacht of hun inzending al dan niet met een prijs is beloond.
- c Iedere deelnemer mag één opstel inzenden.
- d alle ingezonden verhalen worden eigendom van de Stichting Nationaal Comité Nederland, die, ongeacht of het opstel met een prijs werd beloond, de opstellen mag publiceren in welke media dan ook.
- e Door inzending van een opstel verklaart de inzend(st)er zich volledig akkoord met de wedstrijdvoorwaarden als vermeld in dit reglement.
- f Over deze wedstrijd, de juring en de uitslag kan niet worden gecorrespondeerd of op andere wijze overleg worden gepleegd.

Voor inlichtingen:

Mevrouw C. de Jongh, Nationaal Comité Nederland voor de Europese Samenwerking, Jan van Goyenkade 5, 1075 HN Amsterdam. Tel.: 020-76 02 22

Leidschrift

In mei 1984 is aan de Rijksuniversiteit te Leiden door enige geschiedenisstudenten een historisch tijdschrift gestart, Leidschrift genaamd.

De opzet is het rond een bepaald thema publiceren van doctoraalscripties en werkstukken van voornamelijk geschiedenisstudenten. Leidschrift verschijnt drie maal per jaar. Voor leraren geschiedenis is Leidschrift zeer interessant, niet alleen omdat het voeling houdt met de ideeën en onderzoeksontwikkelingen op de universiteit, maar ook omdat de artikelen een uitbreiding van de standaard-lessstof kunnen bieden. Vorig jaar zijn de onderwerpen arbeid, discriminatie en millenarisme behandeld. Deze zijn echter alle drie uitverkocht.

U kunt zich abonneren op de tweede jaargang van Leidschrift: 4e nummer (okt. 1985): 'M.L. King en het zwarte protest'. 5e nummer (jan. 1986): 'Weimar: vernieuwing en reactie'. 6e nummer (mei 1986): 'Nederlands Indië', de dekolonisatieproblematiek.

Abonnementen voor de tweede jaargang kunnen worden besteld door overmaking van f 15,— op giro 9013 van de ABN te Leiden ten gunste van rekeningnummer 566334186 ten name van Leidschrift.

Ongezien en ongehoord geregistreerd

Bij de VPRO zijn vier geluidscassettes te verkrijgen van het radioprogramma 'Het Spoor. Indonesië 1920-1985: de ontsparing van een revolutie'. Onderwerpen die aan de orde komen, zijn: het nationalisme, de opstanden, de revolutie, de onderhandelingen en de overdracht.

Kosten van de vier cassettes: f 35,—. Te bestellen door overmaking op postrekening 444600 t.n.v. VPRO-Hilversum, onder vermelding van 'Het Spoor. Indonesië 1920-1985'.

De stichting 'Schrijvers in beeld' produceert videobanden, waarop schrijvers over hun werk vertellen. Thea Beckman vertelt op één van de banden, veelal op lokatie, over

haar historische jeugdboeken. Bij de banden wordt gratis een overzicht van lessuggesties geleverd. De lengte van een band is ongeveer een half uur; de huurprijs bedraagt voor vijf dagen f 39,—. Nadere informatie: Stadionweg 98, 1077 SR Amsterdam.

C.G. v.d. K.

AFDELING ALKMAAR

vergadert over het eindexamen n.a.v. het HEG-advies (zie Kleio nr. 8). Plaats: St. Joseph-mavo, Ferdinand Bolstraat 32, Alkmaar op maandag 9 december 20.00 uur.

Firapeel, Vereniging voor Mediëvistiek

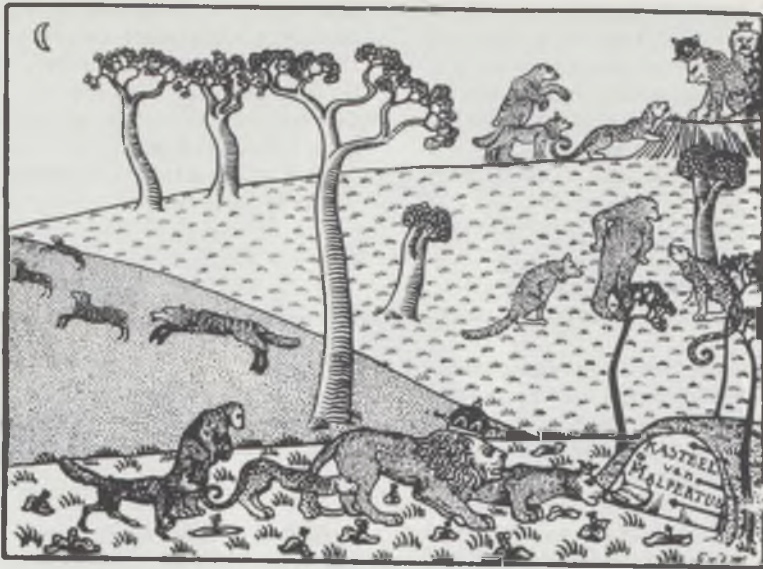
Begin 1984 is in Utrecht een middeleeuwen-vereniging opgericht, genaamd Firapeel, naar het luipaard uit het middelnederlandse dierenepos 'Van den vos Reinaerde'. De vereniging is bedoeld voor een ieder die interesse heeft in de middeleeuwen, en biedt zeer gevarieerde activiteiten 'ter lering ende vermaec', die o.a. lezingen, excursies, muziekavonden en thema-avonden omvatten.

Om een beter beeld van het programma te geven volgen hier enkele succesvolle voorbeelden van het afgelopen jaar.

Een dag-excursie naar Gent, waar een historische stadsgeograaf een stadswandeling begeleidde; een thema-avond rond middeleeuws Scandinavië, met Zweedse dans, IJslandse saga en een lezing over de Deense Jellinge-steen; een lezing van Meg Twycross (University of Lancaster) over reconstructie en opvoering van middeleeuws toneel, geïllustreerd met video-beelden; een boekenmarkt met koopjes voornamelijk op het gebied van de mediëvistiek; een discussie-avond met medewerking van prof. Snelders (wetenschapshistoricus) en prof. Gerritsen (mediëvist) over de oorsprong van de moderne natuurwetenschap.

Op deze lijn zal Firapeel ook in de toekomst voortborduren om vanuit verschillende hoeken een stukje van die nog altijd zeer boeiende periode, de middeleeuwen, te belichten. Naast de georganiseerde activiteiten, waaraan ook verscheidene leden meehelpen, hoopt Firapeel het formeren van werkgroepen te kunnen stimuleren en is zij druk doende om in de nabije toekomst een (vooralsnog bescheiden) bulletin uit te kunnen bren-

gen.

Heeft u door studie, werk, hobby of gewoon interesse, belangstelling voor deze vereniging, dan kunt u een folder aanvragen of mondelinge informatie inwinnen bij de secretaris, Soetje Klerk
Postbus 13177
3507 LD Utrecht
Tel. 030-713826

Ingezonden brief

'Kijk op de Tijd' en dekolonisatie

Vroeger — nog niet eens zo lang geleden — trof men in katholieke schoolboeken vaak de woorden *nihil obstat* aan. Die woorden betekenden dat het boek was gelezen door een kerkelijke autoriteit, dat deze zich ervan had vergewist dat de inhoud niet in strijd was met de kerkelijke leer en dat het boek derhalve gepubliceerd mocht worden. Deze toetsing bestaat nu niet meer, maar iets van dit zegenrijke werk wordt, zij het in geseculariseerde vorm, voortgezet door het Instituut voor Politieke en Sociale Vorming te Amsterdam.

Dat is althans wat men kan opmaken uit een artikel van Elies van Muyden in *Kleio* van september 1985 (26e jaargang, nr. 7, blz. 25-29). In dit artikel presenteert Elies van Muyden, voortbouwend op en geassisteerd door Joke Madsen, een door haar (hen?) in het kader van het, verder overigens niet toegelichte, 'Epos-project' ontworpen 'evaluatie-model'. Zoals eens de heilige Geest, zo maakt nu dit model het mogelijk goed en kwaad in de schoolboeken feilloos te onderscheiden, zij het voorschans alleen ten aanzien van de behandeling der ont-

wikkelingsproblematiek. Elies en Joke, zo blijkt uit het artikel, weten namelijk precies hoe 'voor een algemene en bij de tijdse behandeling (...) die probleemgebieden minimaal (...) bekeken (moeten) worden'. (p. 26). Dat 'minimaal' heeft iets vertederends, maar ook iets verontrustends, want het belooft niet veel goeds. Maar gelukkig valt het mee. Elies constateert namelijk (voortbouwend op Joke) dat het 'steeds beter' gaat, althans vergeleken met 1976 (blz. 29). Goed nieuws dus! Toch zijn Elies en Joke nog niet helemaal tevreden. Eén schoolboek, zo leert namelijk hun model, is 'vanuit een klassieke westerse visie geschreven' (p. 27). Dit is, zoals valt te begrijpen, iets heel bedenkelijks. Die visie is namelijk 'verhullend en ethnocentrisch' (p. 26). Dat schoolboek, het hoge woord moet er maar uit, is *Kijk op de Tijd*.

Als een van de auteurs van dat boek en enigszins geïnteresseerd in deze problemen, heb ik met meer dan gewone belangstelling van schrijfters kritiek kennis genomen. Die kritiek vinden we in de 3e kolom van p. 27. Ze beslaat twee alinea's en verdient enige nadere aandacht. Over de tweede alinea kunnen we kort zijn. De hier geformuleerde kritiek komt, als ik het goed begrijp, er op neer dat de 'historische achtergronden' ontbreken. Dat wordt althans twee keer gezegd. Hoe men zich een geschiedenisboek moet voorstellen dat geen historische achtergronden geeft, is mij onduidelijk, maar misschien bedoelt de schrijfster: de door haar gewenste historische achtergronden. Misschien ook is haar ontgaan dat een van de twee besproken deeltjes deel IV Vwo is, dat in 1945 begint (ze zegt immers alleen boeken voor 1 t/m 3 Avo te behandelen). De tweede alinea eindigt met de volgende zin: 'De koloniale tijd wordt beschouwd als een afgesloten periode in het verleden'. Van alle bezwaren acht ik dit zonder aarzeling de meest raadselachtige. Is die periode dan niet

afgesloten?

Of bedoelt schrijfster wellicht: Ja maar het kolonialisme (imperialisme) gaat door in een andere vorm (neo-kolonialisme, economische afhankelijkheid)?

Maar wat lezen we in de inleiding op dit hoofdstuk (nogmaals het deel begint in 1945): 'Deze dekolonisatie (na 1945, W), hield in dat de politieke overheersing was beëindigd (...) maar daarmee was de economische afhankelijkheid nog niet opgeheven (...) Het oudste voorbeeld van zo'n combinatie van economische afhankelijkheid met politieke zelfstandigheid is de relatie tussen Noord- en Zuid-Amerika' (p. 73). Over historische achtergronden gesproken!

Nu hoeft men zich hierover niet erg druk te maken. De sociale wetenschappers hebben zich de laatste jaren met potsierlijke proefschriften en scripties de universele lachlust van de Nederlandse columnist op de hals gehaald en als Elies (en Joke) daartoe een verlate bijdrage willen leveren dan is dat betreurenswaardig, maar ook weer niet heel erg. Anders wordt het echter als we naar de eerste alinea kijken. De wijze waarop hier gekritiseerd en geciteerd wordt, is zo bedenkelijk dat hier niet meer van naïviteit maar van kwade trouw moet worden gesproken. Dat is een ernstige kritiek die nadere toelichting verdient.

Hoe te citeren

De schrijfster betoogt, als gezegd, dat *Kijk op de Tijd* 'vanuit een klassieke westerse visie (is) geschreven'. De adstructie van deze stelling vinden we in de drie daaropvolgende zinnen. Deze luiden als volgt:

1 'Over de koloniale tijd wordt bijvoorbeeld gezegd dat die ook goede dingen als vrede, veiligheid, een behoorlijk bestuur, goede wegen en kanalen, onderwijs en gezondheidszorg heeft gebracht.' (deel 3m, p. 170). Einde citaat. Nu is het eerste wat men zich afvraagt: wat is hier fout aan? Werden die wegen, kanalen, scholen etc. niet aangelegd? Of was het niet goed dat ze werden aangelegd? Of mag dit niet worden gezegd? Het antwoord op deze vragen ontbreekt. Maar de verbazing wordt nog groter wanneer we kijken naar wat er echt in het boek staat en in welke context. We zien dan het volgende. Het betreffende hoofdstuk 10 gaat over 'Het moderne imperialisme en de dekolonisatie'. Op p. 163 staat een uitvoerig citaat uit de scherpe aanval op het kolonialisme die Patrice Loemoemba gaf in zijn beroemde rede bij de onafhankelijkheidsverklaring van Zaïre. In de conclusie van het hoofdstuk wordt deze scherpe kritiek nog eens opgehaald en daarna gezegd, dat dit beeld 'wat eenzijdig lijkt' (p. 170).

Daarna volgt de gewraakte passage over de 'goede dingen', die dan wordt afgesloten met de volgende, door Elies van M. niet geciteerde woorden: 'al was dit natuurlijk toch veel te weinig, en kwam het wel wat aan de late kant' (170). 'Klassieke westerse visie'? Volgende zin!

2 'Ontwikkelingshulp moest men daarna gaan geven om "redenen van menslievendheid en juist opgevat eigenbelang"' (deel IV Vwo, p. 83). Einde tweede citaat. Deze zin is uit hoofdstuk 5 'Van koloniale naar derde wereld'. Op p. 82 van dit deel wordt geschetst hoe in Europa en Amerika in de jaren vijftig en zestig een soort ontwikkelingsbewustzijn ontstaat. Deze passage eindigt met de volgende zin: 'Het ontwikkelingsvraagstuk werd daardoor vooral gezien als een kwestie van hulp, die men moest geven om redenen van menslievendheid en juist opgevat eigenbelang' (p. 83). Het gaat hier dus duidelijk niet om de visie van de auteurs, maar om het weergeven van een bepaalde opvatting uit de jaren vijftig en zestig. En wat staat er drie regels verder (door Elies van M. niet geciteerd)! 'Al spoedig werd echter duidelijk dat het ontwikkelingsvraagstuk veel ingewikkelder was'. En, weer drie regels verder: door de ruilvoetverslechtering werden de ontwikkelingslanden 'niet rijker maar armer' (p. 83). 'Klassieke westerse visie'? Volgende en laatste citaat.

3 'Ook typerend is een alinea die begint met "gebrek aan opvoeding, politieke scholing en democratische ervaring" in de onafhankelijk geworden landen en eindigt met "het schrikbewind van Idi Amin"' (p. 78). Einde citaat. Dit is van de drie verdraaiingen ongetwijfeld het meest krasse voorbeeld. Want hoe begint deze alinea in werkelijkheid? Als volgt: 'Omdat de onafhankelijkheid vrij snel was gekomen en de koloniale regeringen zich doorgaans niet erg hadden bekommerd om de opvoeding en politieke scholing van de bevolking, waren de Afrikanen niet goed voorbereid op de problemen van de onafhankelijkheid. (...) Ervaring met zelfbestuur ontbrak, de democratie werd dan ook vrijwel nergens een succes.' (p. 78). Dat is wel heel wat anders! Van een 'gebrek aan democratische ervaring' wordt immers nergens gesproken! Er staat — en wie zal het ontkennen!? — 'ervaring met zelfbestuur ontbrak'. De betreffende passage is met andere woorden een kritiek op het koloniale systeem en het (doorgaans) mislukken van het democratisch experiment wordt mede uit dit falen verklaard. 'Klassieke westerse visie'? Of is het niet hierom, maar om het feit dat Idi Amins (en 'keizer' Bokassa's) regime als 'een gruwelijk schrikbewind'?

wordt aangeduid? Was het dat dan niet of mag dat niet worden gezegd? Is dat wellicht wat wordt bedoeld met 'ethnocentrisch'?

Conclusie

Elies en Joke kunnen met hun model misschien goed evalueren, citeren en parafraseren kunnen zij niet. Het zij zo. Hun Centrum en zij zelf mogen evalueren en ageren wat ze willen. Als dit Centrum een universitaire instelling is, zou het zich moeten schamen om werk van dit niveau, maar ook dat moet het zelf maar weten. Een blad als *Kleio*, orgaan van de VGN, zou echter waarde moeten hechten aan de elementaire regels van ons vak: goed lezen, correct citeren, een beetje kritische zin, zo mogelijk enig historisch begrip, een zekere evenwichtigheid en onpartijdigheid. Wie deze standaarden opgeeft, kan maar beter direct het vak geschiedenis laten opgaan in 'wereldoriëntatie' of 'mondiale vorming'.

H.L. Wesseling

Weerwoord

Een reactie op een reactie

Laat allereerst duidelijk zijn dat Joke Madsen noch ik, Elies van Muyden, menen de waarheid in pacht te hebben. Wij gaan er in het artikel in *Kleio* van september 1985 vanuit dat bij de evaluatie van schoolboeken de criteria, die daarbij gesteld worden, zo duidelijk mogelijk uiteengezet en gefundeerd moeten worden en dat de resultaten van de evaluatie aanwijsbaar moeten zijn. Dat de heer H.L. Wesseling deze criteria reduceert tot de categorieën 'goed' en 'slecht' is voor zijn rekening.

Door *Kleio* werd mij, Elies van Muyden, gevraagd de schoolboeken te beoordelen op de behandeling van de ontwikkelingsproblematiek daarin. Met name in geschiedenisboeken verwacht ik van een dergelijke actuele problematiek de historische achtergronden te vinden. Het gaat mij daarbij niet alleen om het noemen van de uitbuiting en vernedering van de inheemse arbeidskrachten in het verleden (zie de geciteerde rede van Patrice Loemoemba in deel 3m/h p. 163), maar vooral om de negatieve effecten die het kolonialisme gehad heeft op de oorspronkelijke economische omstandigheden in de gekoloniseerde gebieden en de gevolgen daarvan, ook nu nog.

Wanneer dan in *Kijk op de Tijd* wel vermeld wordt hoe het kolo-

niale beheer profijt opleverde voor de moederlanden (3m/h pp. 157, 159, 164) en ook dat de kolonisten in sommige gebieden de economie grotendeels beheersten (p. 162), maar nergens welke destructieve gevolgen dit voor de koloniën had, dan vind ik dit een omissie van de eerste orde. De auteurs van *Kijk op de Tijd* stappen volledig over deze gevolgen heen en noemen dan wel de goede dingen die het kolonialisme gebracht zou hebben: 'vrede, veiligheid, een behoorlijk bestuur en vooral goede verbindingen (wegen, kanalen)' en een regel verder: 'onderwijs en gezondheidszorg (al was dat natuurlijk toch veel te weinig en kwam het wel wat aan de late kant)' (p. 170). Heeft het kolonialisme vrede, veiligheid en een goed bestuur gebracht? Dat vraag ik mij af. Maar vooral die 'goede verbindingen' kan ik niet opvatten als een gunstige bijkomstigheid van het kolonialisme. We weten langzamerhand toch dat de hele door de kolonisatoren opgebouwde infrastructuur voornamelijk diende om de rijkdommen zo snel en ongeschonden mogelijk uit de koloniën te krijgen en de autochtone bevolking zo effectief mogelijk te besturen.

Wat het tweede citaat betreft dat de heer Wesseling noemt zou ik, zelfs al geven de auteurs van *Kijk op de Tijd* hier niet hun eigen visie weer, maar een bepaalde opvatting uit de jaren vijftig en zestig, graag nader geëxpliciteerd zien wat er toen verstaan werd onder 'juist opgevat eigenbelang' (4v p. 83). Zonder dat geeft de tekst sterk de suggestie dat de auteurs instemmen met die opvatting. Ik maak op uit de vorige bladzijde (4v p. 82) dat dit eigenbelang bestaat uit het voorkomen van iets als een derde wereldoorlog, terwijl ook de kans op een ineenstorting van het kapitalistische wereldsysteem moet worden tegengegaan. Daarvoor zou nodig zijn dat er met behulp van ontwikkelingshulp nieuwe afzetmarkten gecreëerd worden.

Wat de overige tekst op blz. 83 betreft kan ik met de heer Wesseling instemmen dat dit niet typerend is voor een klassieke westerse visie. Hier komt de eind zeventiger en zeventiger jaren opgekomen moderne westerse visie naar voren, bijvoorbeeld door het probleem van een verslechterende ruilvoet te noemen. Geen van de schoolboeken is uitsluitend op basis van één van de visies geschreven die in de ontwikkelingseconomie onderscheiden worden.¹ Maar ten aanzien van *Kijk op de Tijd* concludeer ik dat daarin, vergeleken met de andere beoordeelde schoolboeken, de klassieke westerse visie het meest op de voorgrond treedt.

Ten aanzien van het derde citaat

gaat het mij er om dat er in *Kijk op de Tijd*, evenals in andere schoolboeken, zo gemakkelijk wordt uitgegaan van de westerse democratische staatsvorm als de beste staatsvorm te allen tijde en overal ter wereld. Dat het in veel ontwikkelingslanden hiertoe nog niet gekomen is wordt dan geweten aan bijvoorbeeld een gebrek aan opvoeding of aan (politieke) scholing of in ervaring met zelfbestuur.

Het mag dan wezen dat dit aan het koloniale systeem zou hebben gelegen, maar daarmee blijft staan dat goed (democratisch) besturen blijkbaar iets is dat van de Europeanen geleerd moet worden. Ik hoop bij de lezers de televisieserie over Afrika in herinnering te brengen, waarin Basil Davidson liet zien dat er in grote delen van Afrika, voordat de kolonisten kwamen, wel degelijk ervaring bestond in authentieke vormen van democratisch zelfbestuur. Met ethnocentrisme wordt bedoeld dat men zijn eigen cultuur vergelijkt met andere culturen en vervolgens de verschillen daartussen negatief interpreteert in die zin dat die andere culturen ergens in

tekort schieten. Waarom moeten dergelijke vergelijkingen en beweringen over mislukte democratieën altijd weer kracht bijgezet worden door met voorbeelden van staatsgrepen, regiems, éénpartijstelsels aan te komen dragen en in *Kijk op de Tijd* met het, inderdaad gruwelijke, schrikbewind van Idi Amin (4v p. 78)? Hoe stond het met Europa zelf nog geen vijftig jaar geleden?

Ervan uitgaande dat ik de heer Wesseling met deze reactie op zijn brief waarschijnlijk niet heb kunnen overtuigen, dank ik hem voor de gelegenheid die hij mij, op zo'n charmante wijze, geboden heeft om mijn ideeën nader uiteen te zetten.

Elies van Muyden

- 1 H.J.A. Coppens, 'Globale kenmerken van enkele benaderingswijzen van het ontwikkelingsvraagstuk'. In: *Survey van ontwikkelingstheorieën*, Vrije Universiteit Amsterdam, Economische Faculteit, 1975.

Uitgebreide herdruk van Ruslandbulletin nummer 2 (1984).

Nicolaas II Rusland onder de laatste tsaar

onder redactie van Marc Jansen

Een aantal specialisten belichten enkele aspecten van het einde van het *ancien régime*: het politieke systeem, de economie (industrie en landbouw), het keizerlijk hof, de politieke repressie, de literatuur, de godsdienst en de historiografie over het *ancien régime*. Bijdragen van Wil van den Bercken, J.W. Bezemer, Hans Driessen, Michael Ellman, Martin van den Heuvel, Marc Jansen, Bert Lanting, Bruno Naarden, Renée Postma, K. van het Reve en W.H. Roobol.

Te bestellen door overmaking van f 9,50 op postgiro 3625561 t.n.v. Ruslandbulletin onder vermelding van *Stuur mij Nicolaas II*. Bij afname van meerdere stuks tegelijk gelden speciale tarieven. Inl. 035-12017.

Oost Europa Verkenningen

Een tweemaandelijks tijdschrift over de Sovjet-Unie, Oost-Europa en de Oost-West betrekkingen. Reportages, analyses en interviews, theoretische en praktijkverhalen, meningen en feiten, bijdragen uit binnen- en (ook Oost-europes) buitenland. Over economie, politiek en cultuur.

OEV belicht de achtergronden bij actuele gebeurtenissen. Tot en met februari 1986 de serie 'het XXVIIste Kongres': een reeks artikelen over actuele problemen in de Sovjet-maatschappij. Met bijdragen over technologie, energievoorziening en de kansen van een economische hervorming.

In het oktober-nummer (nr. 81):

Russen aan de Kaap? — de Sovjet-Unie en Zuid-Afrika, door **Dirk Vlasblom**; de Sovjet-visie op ruimtedefensie, door **Rob de Wijk**; straffen, belonen en hervormen — het economische driesporenbeleid van Gorbatsjov, door **Hans-Hermann Höhmann**; op zoek naar het paradijs — lotgevallen van een Russische goeroe, door **Marius Broekmeyer**; **Miklós Haraszti** en de afschaffing van de censuur, door **Jacques Schmitz**.

Te bestellen door overmaking van f 9,55 (inkl. porto) op giro 3754808 t.n.v. Werkgroep Oost Europa Projecten, Nachtegaalstraat 77-bis, 3581 AE Utrecht, o.v.v. OEV/KK 81. Een abonnement blijft voordeliger: zes nummers voor f 38,—.

BORIS EN NATASJA Leven in de Sovjet-Unie

onder redactie van Rietje Duim, Ria Weel en Hans van Zon

Met Boris en Natasja is geprobeerd iets van het reilen en zeilen van de Sovjet-Unie te laten zien vanuit de dagelijkse bezigheden en ervaringen van gewone sovjet-burgers. In een tiental teksten worden de geschiedenis van de Sovjet-Unie, wonen en werken vanuit de dagelijkse belevingswereld beschreven. Op deze wijze worden de belangrijkste eigen-aardigheden van deze veelvolkerenstaat voor een breed publiek uiteengezet.

Het boekje bevat informatie over bestedingspatronen (een russies huishoudboekje is opgenomen), over vrije-tijdsbestedingen, het leven op een kolchoze etcetera.

Kortom, een introductie die het leven in de Sovjet-Unie dichterbij wil brengen.

Het boekje kan gebruikt worden in het onderwijs en vormingswerk.

Boris en Natasja is rijk geïllustreerd en telt 64 pagina's. De prijs bedraagt f 8,50 (Bfr. 160). Te bestellen door f 10,80 over te maken op giro 3754808 t.n.v. de Werkgroep Oost Europa Projecten te Utrecht o.v.v. Boris en Natasja.

Werkgroep Oost Europa Projecten

Nachtegaalstraat 77 bis
3581 AE Utrecht
030-344381

VRAAG EEN GRATIS PROEFNUMMER belangrijk nieuws voor docenten

Eind november verschijnt het eerste nummer van **Wereldspiegel**, een gids voor mondiale vorming. Door de onderstaande bon in te vullen kunt u het blad gratis ter kennismaking ontvangen. Wij zijn er zeker van dat de compleetheid en bruikbaarheid van Wereldspiegel u zal verrassen.

Wereldspiegel is gekoppeld aan het derde wereld-magazine onzeWereld.

Wereldspiegel komt drie maal per jaar uit en is thematisch van opzet. Het bevat lessuggesties, werkvormen, praktijkverslagen en kant-en-klaar lesmateriaal voor de behandeling van een thema dat in het magazine onzeWereld aan de orde komt.

De combinatie **onzeWereld-Wereldspiegel** is uniek en voor docenten een onmisbaar hulpmiddel, zeker nu mondiale vorming steeds meer een onderdeel wordt van onderwijsprogramma's en leerplannen. Voor een goede behandeling van thema's als energie, grondstoffen, voedsel, honger in Afrika en apartheid is Wereldspiegel een adequaat hulpmiddel. Wereldspiegel biedt een kader voor de verwerking van emoties en de informatie-overvloed waarmee leerlingen worden geconfronteerd.

onzeWereldspiegel

Er is nu een
gids voor
mondiale
vorming

BON VOOR GRATIS KENNISMAKING

- ☐ Ja, ik wil graag kennismaken met Wereldspiegel. Stuur mij gratis het nummer van december met als thema: Honger en Hulp
- ☐ Geef mij een proefabonnement gedurende een jaar voor f 25,—. Ik ontvang driemaal Wereldspiegel met het daarbij behorende magazine onzeWereld.
- ☐ Geef mij een compleet abonnement op de combinatie onzeWereld-Wereldspiegel voor de gereduceerde prijs van f 60,— (normale prijs is f 77,—) per jaar. Ik ontvang dan twaalf maal het magazine onzeWereld en driemaal Wereldspiegel.

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

In open enveloppe zonder postzegel sturen aan onzeWereld, Antwoordnummer 10124, 1000 PA Amsterdam.

Lijst van commissies, besturen en afdelingssecretarissen

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
Mw. M. Kingmans, *secretaris*, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050-13 27 87.
R. Kingma, *penningmeester*, Hageweer 3, 1151 EN Broek in Waterland. Tel. 02903-15 17.
W. Blink, *Uiterdijk* 33, 9959 PL Onderdendam. Tel. 05900-4 92 19.
Mw. A.M.J. Burlet, Ruisdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-23 80 94.
F.H.E. Piek, Weurtseweg 37, 6541 AM Nijmegen, Tel. 080-78 59 75.

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

F.M. Elkerbout, *voorzitter*, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.
E. Keurentjes, *secretaris*, Dijkmeent 48, 1357 EC Almere-Haven. Tel. 03440-1 56 86.
E. van der Borst, Velperweg 138, 6824 HV Arnhem. Tel. 085-64 91 75.
Y. van den Beuken, Neringweg 379, 8224 CH Lelystad. Tel. 03200-22 64 42.
A. Kraak, De Verte 1628, 8231 JJ Lelystad. Tel. 03200-3 27 53.

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

H.J.P.M. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-1 59 58.
Mevr. M.C.R. Grever, *secretaris*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-23 27 54.
W. Schuringa, Verlengde Oosterweg 37, 9804 RD Noordhorn. Tel. 05940-31 71.
Th.F. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.
P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-20 61.
L. Dalhuisen, *Didactisch adviseur*, Postdam 5, 2361 Warmond. Tel. 01711-1 08 10.

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

J. Baalbergen, *voorzitter*, MO, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-32 07.
H.J.M. van der Geest, *secretaris*, *universiteiten*, Kraaijerstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.
J. Beetsma, *universiteiten*, Schoteruiterdyken 2, 8538 XN Bantega (Fr.). Tel. 05145-4 27.
W.J.P. Hermans, *NLO's*, Kasteellaan 7, 6651 CC Druten. Tel. 08870-27 66.
L.M.P.G. Smeets, *MO-opleidingen*, Bea-

trixlaan 24, 9341 EE Doorn. Tel. 03430-1 41 71.

Didactiekcommissie

Mevr. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-12 26 97.
H. van Duijsen, *secretaris*, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424. Postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie VGN, 's-Gravenhage.
J.G. Raven, De Wielewaal 28, 1834 XK St. Pancras. Tel. 02267-28 78.
A. Schulp, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-629386.

Onderwijsadviescommissie

K.G. van Manen, *voorzitter*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-16 61.
Mevr. J.M.A. Eijt, *secretaris*, Veluwestraat 168, 6813 EG Arnhem. Tel. 085-434673.
H.Th. Lambooy, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-1 43 47.
Mevr. M.I. Röder, Peuleyenlaan 21, 2742 ED Waddinxveen. Tel. 01828-1 60 77.
L.J.G. van Schie, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-1 47 44.
H. Nolles, Karhulstraat 6, 7339 AE Ugchelen. Tel. 055-425131.
W. van Waardhuizen, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.

Coördinatiecommissie Nascholing

Mevr. C.E.M. Veldhuis-Meester, *voorzitter*, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.). Tel. 050-34 62 12.
W.H. Lenselink, *secretaris*, Asterlaan 19, 3871 CA Hoevelaken. Tel. 03495-3 44 73.
G.A.J. Giezeman, Dirk van Voorburglaan 16, 2273 DJ Voorburg. Tel. 070-86 81 23.
W.A. Kattenberg, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-1 48 37.
Mevr. D.H. Verhagen, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-12 26 97.

Commissie Volwasseneneducatie

Mevr. C.W.M. Schunck, *voorzitter*, Talingingel 64, 6883 CX Velp.
Mevr. M. Teunissen, *secretaris*, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-30 82.
Mevr. A. van Broekhoven, *penningmeester*, Malvense Erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-83 43 64.
S. de Blauw, Lomanstraat 26 hs, 1075 RB Amsterdam. Tel. 020-64 51 27.
M. Otten, Melatensteeg 58, 7201 BR Zutphen. Tel. 05750-1 53 43.
Mevr. J. Jansen de Jonge, p/a Van Tielandtweg 2, 3991 LG Houten. Tel. 03403-7 50 33.

Redactie Kleio

C.A.M.J. Bogaerts, *voorzitter*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.
A.C.M. Peek, *secretaris*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.
A.J.L. van Hooft, Jachthoorn 15, 6581 BC Malden. Tel. 080-58 16 23.
E.M. Janssen Perio, Cipreslaan 34, 3053 ND Rotterdam. Tel. 010-18 43 92.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.
C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen a/d Rijn. Tel. 01720-4 40 61.
Mevr. M. Blom, Krommekamp 16, Werkhoven. Tel. 03437-1902.

Afdelingssecretarissen

Alkmaar - G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag. Tel. 02290-3 79 66.
Amsterdam - H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020 73 34 94.
Arnhem - J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-77 86 80.
Den Bosch - F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-67 95.
Breda - A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-34 12 52.
Eindhoven - vacant
Goes - Mevr. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 01100-1 47 87.
Groningen - Vacant.
Den Haag - Mevr. W.L.T.M. Duynstee, Burg. Keyzerlaan 32, 2262 BJ Leidschendam. Tel. 070-27 22 58.
Haarlem - G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-33 00 06.
Heerlen - J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-45 61 99.
Hengelo - P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-20 61.
Leeuwarden - H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-12 19 82.
Maastricht - E. Koers, Veldspaatstraat 23, 6216 BM Maastricht. Tel. 043-43 00 36.
Rotterdam - P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-14 58 35.
Utrecht - P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-73 35 62.
Venlo - Vacant.
Zutphen - J. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-1 83 39.
Zwolle - Vacant.

De leerlingenatlas voor geschiedenis,
samengesteld volgens de nieuwste inzichten
op het gebied van didactiek, geschiedenis
en cartografie

Bosatlas van de wereldgeschiedenis

- Met 200 kaarten en 80 grafieken.
- Geschikt voor alle leerjaren en vormen van voortgezet onderwijs.
- Naast elke moderne geschiedenis-methode bruikbaar.
- Gratis didactische verantwoording.
- Los register.
- Gratis opdrachtbladen.

*Bosatlas
van de wereldgeschiedenis*
ISBN 900112127 6 64 p. f 39,75

Didactische verantwoording
ISBN 9001121292 gratis

Set opdrachtbladen
ISBN 9001121179 gratis

Een boeiend naslagwerk met teksten, kaarten,
grafieken en illustraties in een functionele
en harmonieuze samenhang

Geïllustreerde Bosatlas van de wereldgeschiedenis

Meer dan 300 kaarten, 250 illustraties, waarvan 200 in kleur
en 150 pagina's tekst van historici van naam.

- Kaarten, grafieken en illustraties met een toelichtende en ondersteunende tekst.
- Veel thema's uit de sociaal-economische geschiedenis: een dankbare informatiebron bij de lesvoorbereiding.
- Een uitvoerig naslagregister met duizenden trefwoorden.
- Overzichtelijke achtergrond-informatie voor leerlingen: bij uitstek geschikt als steun bij het maken van werkstukken en het voorbereiden van spreekbeurten.

*Geïllustreerde Bosatlas
van de wereldgeschiedenis*
ISBN 9001121365 240 p. f 59,50

Wolters-Noordhoff Atlasproducties
Postbus 58, 9700 MB Groningen
tel. (050) 2268 88

Ook verkrijgbaar
in de boekhandel.

Wolters-Noordhoff Atlasproducties